

## A. Λογοτεχνία του γκουλάγκ

Όσο παράδοξο και αν φαντάζει, είναι γεγονός ότι η πρώτη επίσημη λογοτεχνική αναπαράσταση της ζωής των κατάδικων στα σοβιετικά γκουλάγκ αναπαράγεται από το ίδιο το σοβιετικό καθεστώς, μέσω των πιο διακεκριμένων στρατευμένων του λογοτεχνών. Πρόκειται για το έργο *Σολόφκι* του πολυδιαβασμένου και καθιερωμένου ως κλασικού στην παγκόσμια λογοτεχνία Μαξίμ Γκόρκι που εκδίδεται στα 1929 και αποτελεί το πρωτόλειο έργο της λογοτεχνίας του γκουλάγκ στο σύνολο των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Το έργο αυτό, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Dariusz Tolczyk, σπεύδει, έπειτα από εντεταλμένη οδηγία του Υπουργείου Προπαγάνδας αλλά και της UGPU προς τον ρώσο μπολσεβίκο συγγραφέα, να δικαιολογήσει, ένεκα των επαναστατικών σκοπιμοτήτων, το ερεβώδες κύμα των πρώτων σταλινικών διώξεων κατά των ίδιων των επαναστατών και να εξωραΐσει την αποκρουστική πραγματικότητα του βίαιου εγκλεισμού και της υποχρεωτικής εργασίας στα εκατοντάδες στρατόπεδα συγκεντρώσεως που εξαπλώθηκαν μαζικά στη Σοβιετική Ένωση κατά την ίδια περίοδο<sup>1</sup>. Ταυτόχρονα, με το έργο *Σολόφκι* του Γκόρκι, η πορεία της σοβιετικής λογοτεχνίας, κατά το μεγαλύτερο μέρος, εφάπτεται αμετάκλητα, στην τροχιά του ολοκληρωτισμού καθώς ως συστατική της επιδίωξη αναδεικνύεται η αποπροσανατολιστική απαξία της προβολής του Κακού ως Καλού και η ηθικά διαστρεβλωτική συνδρομή της Τέχνης σ' έναν ακραίο έλεγχο της σκέψης<sup>2</sup>.

Πράγματι, ο Γκόρκι, επιστρατεύοντας τις αφηγηματικές τεχνικές του τις οποίες διανθίζει με εκφραστικά στοιχεία σοσιαλιστικού ρεαλισμού, μια λογοτεχνική τάση την οποία ο ίδιος θα επισημοποιήσει, αποκρύπτει την έννοια του καταναγκασμού, της παράνομης κράτησης, της παράλογης κατηγορίας και της εξουθενωτικής εργασίας των διωκομένων και φιλοτεχνεί μια ντοκουμενταρίστικη<sup>3</sup> λογοτεχνική απόδοση του γκουλάγκ ως αναμορφωτικού επαναστατικού ιδρύματος που συμβάλλει στην σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση των υπηκόων προς μια ευτυχισμένη σοβιετική

<sup>1</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 110-124.

<sup>2</sup> Tolczyk Dariusz, *See no evil: literary cover-ups and discoveries of the Soviet camp experience*, New Haven: Yale University Press, 1999, p.18-19.

<sup>3</sup> Λέξη που χρησιμοποιεί ο Ανταίος Χρυσοστομίδης (βλ. *Οι κεραίες της εποχής μου II*, Καστανιώτης, 2013).

κοινωνία<sup>4</sup>. Άρα, το ενδιαφέρον συμπέρασμα που συνάγεται από την παρατήρηση του Tolczyk είναι ότι η σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ, προέκταση της οποίας αποτελεί και η αλβανική λογοτεχνία των διωκομένων, εμφανίστηκε αρχικά ως ένας προπαγανδιστικός μηχανισμός που διεκπεραίωσε με απόλυτο τρόπο μια βασική αρχή του σοβιετικού καθεστώτος, την στρατηγική της αυτο-απεικόνισης (self-image strategy) και ανταποκρίνονταν πλήρως στις ειδολογικές επιταγές του εγκαθιδρυμένου αισθητικού κανόνα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Η στρατηγική αυτή, σχολιάζει ο Tolczyk, δεν διήρκησε πολύ, εγκαταλείφθηκε από το σοβιετικό καθεστώς στα τέλη της δεκαετίας του 1930, την περίοδο της κορύφωσης του Μεγάλου Τρόμου. Τότε, η υπερδιόγκωση του αριθμού των διωκομένων, που πλέον ανέρχονταν σε εκατομμύρια, και ο χαοτικός υπερδιπλασιασμός των γκουλάγκ έθεσαν σε δοκιμασία την αληθοφάνεια της στρατηγικής της λογοτεχνικής αυτο-απεικόνισης του καθεστώτος, με αποτέλεσμα το γκουλάγκ να καταστεί την επόμενη εικοσιπενταετία ένα θέμα ταμπού για τη σοβιετική λογοτεχνία<sup>5</sup>.

Το γκουλάγκ θα επανέρθει ως θέμα στη σοβιετική λογοτεχνία κατά το βραχύβιο διάστημα του χρουστσοφικού ρεβιζιονισμού, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, με μια σειρά αυτοβιογραφικών λογοτεχνικών μαρτυριών που, αν και αποκαλύπτουν τις σταλινικές θηριωδίες και αφηγούνται παραστατικά τις ακρότητες και τον παραλογισμό της κοινωνίας των γκουλάγκ, δεν παύουν, ωστόσο, ν' ανταποκρίνονται διακριτικότερα στη στρατηγική της αυτο-απεικόνισης του καθεστώτος, αυτή τη φορά από τη σκοπιά της αποσταλινοποίησης. Το βασικό μειονέκτημα των έργων αυτών, σύμφωνα με τον Tolczyk, είναι ότι, παρά την ευστοχία τους στην αφήγηση του σταλινικού τρόμου, δεν αντανakλούν κριτικά τις ευθύνες ούτε της σοβιετικής εκδοχής του κομμουνισμού ούτε του μπολσεβικικού πειράματος στην εγκαθίδρυση ενός θυματοποιητικού συστήματος (system of victimization).

Οι πιο σημαντικοί εκπρόσωποι της λογοτεχνίας του γκουλάγκ στη Σοβιετική Ένωση, συμπεραίνει ο Tolczyk, παρά την αναντίρρητη οικουμενική αλήθεια της αφήγησής τους που μαρτυρά για την εκμηδένιση της ανθρώπινης ζωής στη δίνη των σταλινικών εκκαθαρίσεων, γράφουν και εκδίδουν τις εμπειρίες τους υπό συνθήκες ανελευθερίας. Αφενός, υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του καθεστώτος, οι αφηγήσεις

---

<sup>4</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 16.

<sup>5</sup> Ο.π. Tolczyk, 16.

αυτές δημοσιεύονται από καθεστωτικά έντυπα με σκοπό να λειτουργήσουν περισσότερο ως επισφράγισμα της νέας πολιτικής που χαράσσει ο Νικήτα Χρυστσόφ κατά της προσωπολατρίας του Στάλιν -πολιτική η οποία προσδοκά να ευθυγραμμίσει εκ νέου τη Σοβιετική Ένωση στην μαρξιστική-λενινιστική ντιρεκτίβα που εγγυάται τη μελλοντική ευημερία των υπηκόων της. Αφετέρου, ο Tolczyk δικαίως αμφισβητεί το ίδιο το συνειδησιακό ζήτημα της πρόθεσης των θυμάτων να αφηγηθούν αντικειμενικά μια ιδεολογικά αποκαθαρμένη εμπειρία του γκουλάγκ. Αυτό, κατά τον Tolczyk, συμβαίνει διότι αρκετά θύματα του σταλινισμού φαίνεται να αντιλαμβάνονται το τραυματικό τους βίωμα ως ένα ιστορικό λάθος ή μια άτυχη παρεκτροπή, εξαιτίας κάποιου ανθρώπινου σφάλματος, από τη σοβιετική οδό προς τον Κομμουνισμό<sup>6</sup>.

Συνεπώς, στις αφηγήσεις αυτές αποκλείεται οποιαδήποτε υποψία πρόθεσης άμεσης αμφισβήτησης και υπονόμησης των θεμελίων του ιδεολογικά μεταμορφωμένου σοβιετικού καθεστώτος που εξακολουθούσε, ωστόσο, να παραμένει ανελεύθερο και ολοκληρωτικό<sup>7</sup>. Εδώ έγκειται ακριβώς και μία εκ των βασικών διαφοροποιήσεων της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ με τις αντίστοιχες ομοπερίοδες αφηγηματικές μαρτυρίες των θυμάτων των ναζιστικών στρατοπέδων καθώς οι δεύτερες εκδίδονται σε συνθήκες ελευθερίας και κριτικού αναστοχασμού.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα εξεταστεί αναλυτικά το πλαίσιο ανάδυσης του λογοτεχνικού πεδίου των μυθοπλαστικών και μη μυθοπλαστικών αφηγήσεων που αναπαριστούν όψεις της καταπίεσης και του εγκλεισμού σε στρατόπεδα-φυλακές των αυταρχικών καθεστώτων των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού.

---

<sup>6</sup> Ο.π., Tolczyk, 256.

<sup>7</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 20.

### **A.1. Το ζήτημα της ηθικής έντασης στη νουβέλα *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* του Αλεξάντερ Σολζενίτσιν**

Έργο ορόσημο αυτής της θεματικής επανεμφάνισης του γκουλάγκ στη σοβιετική λογοτεχνία την περίοδο της αποσταλινοποίησης αποτελεί η νουβέλα *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* του Αλεξάντερ Σολζενίτσιν, που παραμένει μέχρι σήμερα το κατεξοχήν σημείο αναφοράς της λογοτεχνίας του γκουλάγκ αλλά και της παγκόσμιας λογοτεχνίας εν γένει, ανεξάρτητα από τους εκάστοτε χαρακτηρισμούς που εξακολουθούν να το συνοδεύουν (αντισταλινικό, αντισοβιετικό, κ.τ.λ.)<sup>8</sup>. Πρόκειται για ένα έργο το οποίο εγκυβρίζει στη συνείδηση του αναγνώστη ένα είδος υπεύθυνου ανθρωπισμού, μια αιτία αγωνίας (cause of anxiety), σύμφωνα με τον Tolczyk, αναφορικά στον πόνο του πλησίον: ένα έργο που επικοινωνεί με την παράδοση του ηθικά διεκπεραιωμένου ρεαλισμού της ρωσικής λογοτεχνίας του 19<sup>ου</sup> αιώνα<sup>9</sup>. Η αναντίρρητα αποδεκτή προσφορά της νουβέλας του Σολζενίτσιν είναι ότι εγγράφει το σοβιετικό γκουλάγκ στην ίδια τραυματική μνήμη που φέρει ο ευρωπαϊκός πολιτισμός του 20<sup>ου</sup> αιώνα έπειτα από την αποκάλυψη των ναζιστικών στρατοπέδων, γιατί, όπως ορθά υποστηρίζει η I.A. Orlich, στο δυτικό κόσμο «κανείς μέχρι τότε δε γνώριζε για την ύπαρξη ανθρώπων σαν τον Ιβάν Ντενίσοβιτς ή για τα σοβιετικά στρατόπεδα που είχαν κατασκευαστεί σαν ένας τρόπος γενοκτονίας»<sup>10</sup>.

Ωστόσο, παρά τον εγνωσμένο ανθρωπιστικό προσανατολισμό του έργου, μια σειρά ερευνητικών και δοκιμιακών ενστάσεων εγείρονται ως προς το ζήτημα της ηθικής έντασης του έργου, που αποτελεί εκ των προϋποτιθέμενων εννοιών στο πεδίο της λογοτεχνίας του γκουλάγκ -η Leona Toker θεωρεί το ζήτημα της ηθικής έντασης ένα από τα πιο βασικά κοινά μορφολογικά γνωρίσματα των έργων που ανταποκρίνονται στο είδος (genre) της συγκεκριμένης λογοτεχνίας<sup>11</sup>. Θα προσέθετα

---

<sup>8</sup>Οι χαρακτηρισμοί, που θα εξεταστούν εν εξελίξει, εξαρτώνται από την ιδεολογική, κυρίως, οπτική του εκάστοτε κριτικού-αναγνώστη. Ο Pierre Daix, επί παραδείγματι, το χαρακτηρίζει ως «το πρώτο σημαντικό βιβλίο της αντισταλινικής φιλολογίας». Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn A.I., *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, μτφρ. Κωστέλενος Δ. Π., εκδ. Δίδυμοι, Αθήνα 1970.

<sup>9</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 261.

<sup>10</sup> Orlich Ileana Alexandra, “Communist Totalitarianism in Solzhenitsyn’s Fiction”, *Caietele Echinox*, vol. 19, 2010, pp. 243-249.

<sup>11</sup> Toker Leona, *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*, “Gulag Memoirs as a Genre”, Bloomington: Indiana UP, 2000, p.73-100.

εδώ ότι η ηθική ένταση καθορίζεται, παράλληλα, από το μέτρο στο οποίο συμβάλλει στη συγκρότηση ενός «ρήγματος», με τη λακανική έννοια του όρου, στην καθεστωτική αλήθεια καθότι, όπως το θέτει ο Alain Badiou, η μόνη ηθική είναι η ηθική των αληθειών: «Η μόνη ηθική είναι η ηθική των διαδικασιών αλήθειας, του μόχθου που επιφέρει στον κόσμο κάποιες αλήθειες»<sup>12</sup>. Συνεπώς, το ζήτημα της ηθικής έντασης θα εξεταστεί, πιο συγκεκριμένα, στο βαθμό παρουσίας ή απουσίας της αντικαθεστωτικής πρόθεσης του συγγραφέα όσο και από τις ιδεολογικές χρήσεις της νουβέλας από το σοβιετικό καθεστώς.

Επιχειρώντας μια συνοπτική αποτίμηση των βασικότερων σημείων αυτών των ενστάσεων επί της ηθικής έντασης του πιο αντιπροσωπευτικού έργου της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, θα διαγραφούν σαφέστερα οι διεργασίες ιδεολογικο-πολιτικού μετασχηματισμού και το πλαίσιο αναγνωστικής πρόσληψης των έργων που συνθέτουν το corpus της εν λόγω λογοτεχνίας έτσι ώστε να καταστεί παρατηρήσιμη η βασική διαφοροποίηση που διαμορφώνει δεσμευτικά τη σύνθεση του αντίστοιχου corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων.

Προς αυτή την κατεύθυνση, πριν από οποιαδήποτε ερμηνευτική παρατήρηση πάνω στη νουβέλα του Σολζενίτσιν, είναι απαραίτητο να οριστούν τα δύο επίπεδα αναγνωστικής πρόσληψης του έργου τα οποία διευρύνουν ετερόκλητα την ερμηνευτική τους αντήχηση και διαμορφώνουν εντελώς διαφορετικά πλαίσια ανάγνωσης του έργου. Ήδη, ο Martin Malia αναγνωρίζει τη λειτουργία της διπλής αναγνωσιμότητας του σολζενιτσικού έργου και διακρίνει τον «σιωπηλό σοβιετικό αναγνώστη» από τον «ομιλητικό δυτικό αναγνώστη»<sup>13</sup>. Αποκλίνοντας διακριτικά από τον ορισμό του Malia, ορίζω ως σοβιετικό ή καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* αυτό που κοινώς κατονομάζεται ως έντονος δημόσιος πολιτικός διάλογος που προκαλείται στη σοβιετική κοινωνία με αφορμή την έκδοση του έργου. Είναι σαφές ότι, στο εν λόγω επίπεδο ανάγνωσης, κάθε εκπεφρασμένη κριτική -είτε από τους λεγόμενους «εχθρούς» είτε από τους «φίλους» του Ιβάν Ντενίσοβιτς, σύμφωνα με τον τρόπο που κατονομάζει σε κάποιο ομότιτλο άρθρο<sup>14</sup> του ο Ivan Lakshin τους υπέρμαχους και τους επικριτές του έργου-

<sup>12</sup> Badiou Alain, *Η Ηθική: Δοκίμιο για τη συνείδηση του Κακού*, Scripta, Αθήνα 1998, σ. 38.

<sup>13</sup> Malia Martin, “A War on Two Fronts: Solzhenitsyn and the Gulag Archipelago”, *Russian Review* Vol. 36, No. 1 (Jan., 1977), pp. 46-63, σ. 47.

<sup>14</sup> Ο ακριβής τίτλος του άρθρου είναι «Friends and foes of Ivan Denisovich».

καθορίζεται σχεδόν απόλυτα από την υποχρέωση της εστίασης σε ζητήματα που συνάδουν με την επιτυχημένη ή αποτυχημένη εγγραφή μέσα στο έργο των αξιών του καθεστώτος, δη μετα-σταλινικού, και των ιδανικών της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Αξίζει να σημειωθεί πως η έγκριση δημοσίευσης του έργου υπήρξε υποβολιμαία συνέπεια της νέας πολιτικής που χάραξε ο Νικήτα Χρουστσόφ κατά το 22<sup>ο</sup> Συνέδριο του Κόμματος όπου αποκήρυξε τα εγκλήματα του σταλινικού παρελθόντος και θεμελίωσε την αναγκαιότητα διακήρυξης της αλήθειας στο σοβιετικό λαό ούτως ώστε κανένα από αυτά τα λάθη να μην επαναληφθεί· μια αποκήρυξη που δεν κατέστη, όπως ορθά παρατηρεί η Miriam Dobson, πηγή προβληματισμού για το σοβιετικό καθεστώς αλλά αιτία ένθερμου ζήλου για επιστροφή στην αλήθεια της επαναστατικής οδού<sup>15</sup>.

Επειδή, όμως, η ύστερη γενική κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος αποκάλυψε, με πιο εκκωφαντικό τρόπο, τον διαχρονικά ολοκληρωτικό του χαρακτήρα και την αποκαθήλωση των ιδανικών της σοσιαλιστικής κοινωνίας, που δεν ήταν παρά μια άλλη όψη του ακραίου καταναγκασμού που βίωσαν οι ζεκ (κατάδικοι), είναι προφανές ότι αυτή η κατάρρευση συμπαρέσυρε και το δημόσιο διάλογο που είχε προκαλέσει η νουβέλα του Σολζενίτσιν σε μία *a posteriori* ρηχότητα. Πολλές φορές η ρηχότητα αυτή μεταστρέφεται, στα μάτια του σύγχρονου αναγνώστη, όπως παρατηρεί ο Tolczyk, σε απόλυτη ειρωνεία σχετικά με το βαθμό εγκυρότητας των απόψεων που είχαν εκφραστεί εκείνη την εποχή. Αυτό σημαίνει πως ο σύγχρονος αναγνώστης είναι απαλλαγμένος από τον περιοριστικό μανιαϊσμό του σοβιετικού/καθεστωτικού επίπεδου ανάγνωσης καθώς ουδόλως ενδιαφέρεται αν αποτυπώνονται σε αυτό οι αρχές του σοβιετικού καθεστώτος.

Συνεπώς, διαμορφώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο το δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης του έργου που θα μπορούσε να οριστεί ως μετα-σοβιετικό ή εξω-καθεστωτικό επίπεδο στο οποίο, όπως πρόδηλα διαφαίνεται, η κριτική παρατήρηση του αναγνώστη εστιάζει στην αυτονομία των ανθρωπιστικών αξιών που εγγράφονται στο έργο και οικουμενοποιούν διαχρονικά την τραυματική εμπειρία των ζεκ. Το μετα-σοβιετικό/εξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης διαφωτίζει ουσιαστικότερα το ζήτημα της ηθικής έντασης.

---

<sup>15</sup> Dobson J. Miriam, "Contesting the Paradigms of De-Stalinization: Readers' Responses to *One Day in the Life of Ivan Denisovich*", *Slavic Review*, vol. 64, No. 3 (Autumn, 2005), pp. 584.

Συνακόλουθα, αποτελεί αρκετά σημαντικό ζήτημα, προς την κατεύθυνση ανάδυσης της ηθικής έντασης του έργου, η διερεύνηση, πρωτίστως, των ορίων της πολιτικής χρήσης του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* και η συνεκτίμηση των θέσεων που διατυπώθηκαν κατά το σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης. Ακριβώς ένα χρόνο μετά το 22<sup>ο</sup> Συνέδριο του Κόμματος, δημοσιευμένη το 1962, στη Μόσχα, στο λογοτεχνικό περιοδικό *Novyi mir* που ήταν όργανο της Ένωσης Σοβιετικών Συγγραφέων, η νουβέλα έτυχε της αναγνωστικής προσοχής του σοβιετικού κοινού που την υποδέχτηκε με «αδηφάγο ενδιαφέρον»<sup>16</sup>. Το έργο προκάλεσε δικαιολογημένα το δημόσιο διάλογο βασικότερα σημεία του οποίου υπήρξαν οι, κάθε άλλο παρά φιλολογικές, διαμάχες των υπέρμαχων και των επικριτών. Οι τελευταίοι έγειραν ενστάσεις τόσο επί της δυνατότητας ταυτοποίησης του ιδεώδους κομμουνιστικού προτύπου στο βασικό ήρωα της νουβέλας, Ιβάν Ντενίσοβιτς Σουκόφ, όσο και επί της διαλεύκανσης της συνολικής του θέσης αναφορικά στον πολιτικό αναβρασμό της εποχής «μεταξύ των σκοτεινών δυνάμεων του σταλινικού παρελθόντος και των δυνάμεων της οδού της αποσταλινοποίησης»<sup>17</sup>, όπως το διατύπωσε εκείνη την εποχή ο κριτικός Ivan Lakshin. Παρεμφερή άποψη εξέφρασε, ήδη στα 1964, και ο Max Hayward που βλέπει το δημόσιο διάλογο που έχει ξεσπάσει σε μια μάχη μεταξύ των συντηρητικών και των λιμπεραλιστών<sup>18</sup>.

Οι επικριτές του έργου, έχοντας ως αντίστοιχο πρότυπο λογοτεχνικής αναπαράστασης του γκουλάγκ το *Σολόφκι* του Γκόρκι και εκκινώντας από τέτοιου είδους αναγνωστικές προσδοκίες, θεωρούν ότι ο Σολζενίτσιν αποτυγχάνει να αναδείξει ανάγλυφα, κατά την εξιστόρηση της ζωής του Ιβάν Ντενίσοβιτς στο γκουλάγκ, την αναμορφωτική δύναμη της εργασίας. Αποτυγχάνει ακόμη να αναδείξει και την ωφέλεια της σοβιετικής κοινωνίας από την επανένταξη του κοινωνικά αναμορφωμένου κατάδικου στους κόλπους της, σαφώς γαλουχημένοι στη σταλινική εκδοχή της «ωφέλιμης αναμόρφωσης του κοινωνικά νοσηρού (beneficial reeducation of the socially ill)»<sup>19</sup>. Είναι, επίσης προφανές, ότι σε αυτή την κατηγορία των αναγνωστών, έχει εξαλειφθεί πλήρως κάθε δυνατότητα σύλληψης της «αιτίας αγωνίας» για το πεπρωμένο του ανθρώπου *in extremis*. (Σημειωτέον, ότι ο Tolczyk,

<sup>16</sup> Ο.π., Dobson.

<sup>17</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 269.

<sup>18</sup> Hayward M., “Solzhenitsyn’s Place in Contemporary Soviet Literature”, *Slavic Review* 23, no. 3 (September 1964): 433.

<sup>19</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 270.

όπως θα διασαφηνιστεί παρακάτω, μεταστρέφει διακριτικά αυτά τα επιχειρήματα των σοβιετικών επικριτών του Σολζενίτσιν ως αντεπιχειρήματα στην ενδεχόμενη θέση όσων σήμερα υποστηρίζουν την μειωμένη ηθική ένταση του έργου).

Στην κατηγορία των επικριτών ανήκουν επίσης εκείνοι που, έχοντας ως πρότυπο την προβαλλόμενη από τον Γκόρκι σταδιακή εξάλειψη του διαχωρισμού ανάμεσα στους φρουρούς και τους κατάδικους στ' όνομα της κοινής σοσιαλιστικής συνείδησης, κατηγορούν το Σολζενίτσιν ότι στο βιβλίο του αυτός ο διαχωρισμός παραμένει σταθερά ακατάλυτος<sup>20</sup>. Γενικότερα, στην οπτική των επικριτών του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, το σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης ορίζεται από το παράδειγμα του Γκόρκι και την αναμορφωτική εξιδανίκευση του γκουλάγκ που προασπίζει την εξυγίανση της σοβιετικής πορείας προς το σοσιαλισμό.

Στη βάση των «πολυσύνθετων διαστάσεων» αυτού του δημόσιου διαλόγου για τη φύση των γενικότερων αλλαγών της μετα-σταλινικής εποχής, η Miriam Dobson αναδεικνύει ένα πολύ σημαντικό κριτήριο διαμάχης και διαχωρισμού των σοβιετικών αναγνωστών σε υπέρμαχους και πολέμιους του Σολζενίτσιν. Το προτεινόμενο κριτήριο είναι η γενικευμένη ανησυχία των σοβιετικών, μη εγκλεισθέντων, πολιτών για τις εκτεταμένες και απρόβλεπτες συνέπειες που θα επιφέρει η μαζική απελευθέρωση από τα γκουλάγκ των χιλιάδων ζεκ και η επαπειλούμενη διατάραξη των δομών της σοβιετικής κοινωνίας<sup>21</sup>. Είναι, εξάλλου, ιστορικά επιβεβαιωμένος ο διπλασιασμός του αριθμού των εγκλείστων μεταξύ των ετών 1960-1962, περίοδος που ταυτίζεται με την έκδοση της νουβέλας, παρά την εκτεταμένη αποφόρτιση των στρατοπέδων εργασίας επί Χρουστσόφ μέχρι και το 1960<sup>22</sup>. Η πολιτική γραμμή του αποσταλινοποιημένου καθεστώτος να διπλασιάσει τον αριθμό των εγκλείστων το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα καθιστά ακόμη πιο δυσερμήνευτη την απόφαση της χρουστσοφικής ιντελιγκέντσιας να επιτρέψει και να υποστηρίξει την έκδοση του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, καθότι τα σταλινικά γκουλάγκ όχι μόνο συνέχιζαν να υπάρχουν αλλά και να επανακμάζονται<sup>23</sup>.

<sup>20</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 274.

<sup>21</sup> Ο.π., Dobson, σ. 583.

<sup>22</sup> Ο.π. Dobson.

<sup>23</sup> Ως πιθανή ερμηνεία αυτής της αντίφασης είναι οι μεταγενέστερες δηλώσεις του ίδιου του Χρουστσόφ ο οποίος, σχολιάζοντας εκείνη την περίοδο, ανέφερε: «Φοβόμασταν ότι αυτή η αποσταλινοποίηση θα εξαπέλυε μια πλημμύρα που δε θα ήμασταν σε θέση να ελέγξουμε και η οποία, αργά ή γρήγορα θα μας έπνιγε». Στον ίδιο αποφαντικό τόνο, κινείται και το σχόλιο του Αναστάς



Μια άλλη κατηγορία σοβιετικών που αντιτάχθηκαν στην αφήγηση του Σολζενίτσιν προήρθε από την κοινότητα των βετεράνων του Πολέμου, των οποίων η αντίσταση κατά των Ναζί στη μάχη του Στάλινγκραντ είχε ιδεολογικοποιηθεί μονοσήμαντα και αναχθεί σε υπέρτατο πρότυπο της σοβιετικής αρετής επί Στάλιν. Η δυσαρέσκειά τους προκύπτει από την απόπειρα προβολής του γκουλάγκ από το Σολζενίτσιν ως αναπόσπαστου στοιχείου της νίκης του σοβιετικού στρατού, θέτοντας έτσι νέα ηθικά ερωτήματα που διαταράσσουν τις παγιωμένες αντιλήψεις και επαναπροσδιορίζουν ή σχετικοποιούν το νόημα των αδιασάλεπτων μέχρι τότε όρων που απέδιδαν την εποποιία των εν πολέμω μπολσεβικικών ηρώων<sup>24</sup>.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ακόλουθο επιχείρημα<sup>25</sup> των επικριτών του έργου, στο σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης. Μια μερίδα αναγνωστών, προερχόμενη από τον κομματικό μηχανισμό, υποστήριξαν πως η ηθική διαστρέβλωση της σοσιαλιστικής αρετής, που συντελείται στο αφήγημα του Σολζενίτσιν, δεν προέρχεται τόσο από την προβαλλόμενη ζώδη συμπεριφορά των σοβιετικών φυλάκων που, κατά τη γνώμη τους, περιγράφονται ως πιο αδίστακτοι από τους φύλακες των ναζιστικών στρατοπέδων. Αυτή η διαστρέβλωση πηγάζει κυρίως από την περιγραφική απεικόνιση των ίδιων των εγκλείστων. Δεν είναι δύσκολο, υποστηρίζουν, να αντιληφθεί κανείς την πλήρη ψυχική εξαθλίωση, την απουσία κάποιας οργανωμένης αλληλοϋποστήριξης, τη μη αναγωγή του πολιτισμού και των ανθρωπιστικών ιδεωδών ως βασικών κινήτρων των πράξεων των κατάδικων, όπως ο Ιβάν Ντενίσοβιτς, η μόνη αγωνία του οποίου είναι η εξασφάλιση μιας επιπλέον μερίδας ψαρόσουπας.

Πρόκειται για ένα αξιοπαρατήρητο επιχείρημα, αν αναλογιστεί κανείς πως την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία με τους σοβιετικούς επικριτές του Ιβάν Ντενίσοβιτς χρησιμοποιούν και οι ναζιστές δήμιοι προκειμένου να δικαιολογήσουν τη σαδιστική βία που ασκούν ανενδοίαστα στους εβραίους κρατούμενους. Το συγκεκριμένο επιχείρημα θα μπορούσε συνοπτικά να αποκληθεί «υπαγωγή των θυμάτων στο είδος

---

Μικογιάν, σταλινικού στελέχους που διασώθηκε κατά την αποσταλινοποίηση: «Αν όλοι εκείνοι ανακηρύσσονταν αθώοι ταυτόχρονα, θα ήταν σαφές ότι η χώρα δε διοικούνταν από μια νόμιμη κυβέρνηση, αλλά από μια ομάδα συμμοριτών» (βλ. Applebaum Anna, *Γκουλάγκ: Η αληθινή ιστορία*, σ. 612-613).

<sup>24</sup> Για αναλυτική εξέταση του ζητήματος βλ. Dobson.

<sup>25</sup> Το επιχείρημα αναφέρεται στη μελέτη της Dobson (σ. 587) αλλά η κριτική χρήση του επιχειρήματος για την εξέταση της ηθικής έντασης του έργου είναι του γράφοντος.

των υπανθρώπων». Ήδη, ο Edgar Morin αναφέρεται στην σοβιετική τακτική του απόλυτου εκμηδενισμού του εχθρού, που, στα χρόνια του Στάλιν, τελειοποιήθηκε σε ένα από τα πιο ισχυρά ιδεολογικά μέσα καταστολής του ατόμου: «Αυτή η βρόμικη ανάγκη να θεωρηθεί ο αντίπαλος ως ένας τιποτένιος δεν ήταν και δεν είναι μονοπώλιο του σταλινισμού, έστω και αν αυτός την έκανε το προνομιούχο ανοσοποιητικό όπλο»<sup>26</sup>.

Ο Tadeusz Borowski, ένας έγκλειστος των ναζιστικών στρατοπέδων και εμπλεκόμενος μετέπειτα στην κομμουνιστική εξουσία στην Πολωνία, διαπιστώνει την παρουσία ενός ντετερμινισμού, κοινού στην σταλινική και ναζιστική ιδεολογία: «Τις πράξεις των ανθρώπων τις κυβερνούν οι κοινωνικές συνθήκες ή η φυλετική κληρονομιά, μα όχι η ατομική θέληση· τα στρατόπεδα, τόπος μετασχηματισμού του ανθρώπινου υλικού, αποτελούν το αποκορύφωμα του δόγματος αυτού»<sup>27</sup>. Σχολιάζοντας την παραπάνω διαπίστωση, ο Tzvetan Todorov συμπεραίνει πως η ασκούμενη πίεση στους κατάδικους, υπό τη μορφή της ακραίας σωματικής δοκιμασίας, θα μετατρέψει τους ανθρώπους σε ό,τι επιθυμούν οι κάτοχοι της εξουσίας, κάτι το οποίο εξηγεί τη φιλοσοφία της ίδρυσης των στρατοπέδων αλλά δεν εξηγεί τη φιλοσοφία που μπορούμε να συναγάγουμε από την παρατήρηση της συμπεριφοράς των κρατουμένων<sup>28</sup>.

Συνεπώς, το συγκεκριμένο επιχείρημα των επικριτών του Ιβάν Ντενίσοβιτς, προερχόμενων από τη σοβιετική εξουσία, απολήγει στη λογική ασυνέπεια διότι δεν είναι δυνατόν να κατηγορούν το βασικό ήρωα για συμπεριφορές που δεν συνάδουν με τη σοβιετική ηθική και το ανθρώπινο είδος τη στιγμή που οι ίδιοι είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για την πρόκληση αυτών των συμπεριφορών μέσα από την ακραία σωματική και ηθική δοκιμασία των καταδίκων του σοβιετικού καθεστώτος. Ο λόγος που επιχειρώ την άρση αυτού του επιχειρήματος είναι η πρόθεση ανάδειξης μιας πολύ σημαντικής πτυχής του ζητήματος της ηθικής έντασης που εκδηλώνεται όχι μόνο στο *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* αλλά στο σύνολο των έργων της λογοτεχνίας του γκουλάγκ και της λογοτεχνίας των ναζιστικών στρατοπέδων. Η κατανόηση της θέσης του Todorov, σε σχέση με τη διαπίστωση του Borowski, διασφαλίζει, ταυτόχρονα, την ενεργητική ανταπόκριση του αναγνώστη, καθότι, σε

<sup>26</sup> Morin Edgar, *Αφήνοντας τον Εικοστό Αιώνα*, εκδ. Ροές, Αθήνα 1987, σ. 104.

<sup>27</sup> Βλ. Todorov Tzvetan, *Απέναντι στο ακραίο*, μτφρ. Τομανάς Β., Σκόπελος: Νησίδες, 2002, σ. 37.

<sup>28</sup> Ο.π., Todorov.

μερικές περιπτώσεις ελλοχεύει ο κίνδυνος της στρεβλής αναγνωστικής προσέγγισης που οδηγεί στην εσφαλμένη θέαση των κατάδικων ως «υπανθρώπων»· κάτι που σημαίνει την ταύτιση της οπτικής του αναγνώστη με την οπτική των θυτών.

Ένα διαφορετικό επιχείρημα -το τελευταίο που θα εξετάσω- των πολέμιων του αφηγήματος του Σολζενίτσιν αφορά στις ενστάσεις που διατυπώθηκαν για τη γλώσσα του Ιβάν Ντενίσοβιτς. Όπως επισημαίνεται από κοινού στις μελέτες των Dobson και Tolczyk, η γλώσσα που επιλέγει ο Σολζενίτσιν για το βασικό του χαρακτήρα προκάλεσε, επιπροσθέτως, σωρεία επικριτικών σχολίων σε μεγάλη μερίδα των σοβιετικών αναγνωστών. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του θεώρησαν τη γλώσσα χαρακτηριστική της απλότητας και της λακωνικότητας των πολιτών των αγροτικών και εργατικών στρωμάτων της σοβιετικής κοινωνίας. Πολλοί επικριτές στρέφονται κατά του γλωσσικού ιδιώματος που χρησιμοποιεί ο Σολζενίτσιν διότι δεν το θεωρούν αντιπροσωπευτικό του νέου «εκπολιτισμένου» *homo sovieticus*<sup>29</sup> αλλά ένα περιθωριακό ιδίωμα, μια αργκό των εγκληματιών που περικλείει σωρεία «εγκληματικών λέξεων»<sup>30</sup>. Αντίθετα, ο Pierre Daix, αποφαινεται ότι αυτό το περιθωριακό ιδίωμα του Σουκόφ είναι εκείνο που του προσφέρει το πλεονέκτημα της αντισυμβατικής εκφοράς της Αλήθειας<sup>31</sup>.

Αυτό που μπορεί να ειπωθεί σχετικά με τη γλώσσα του Ιβάν Ντενίσοβιτς είναι ότι η ιχνηλασία της αμφισημίας της αντικατοπτρίζει ευκρινώς την αμφισημία που διαπερνά συνολικά το έργο. Το επιχείρημα υπέρ της ηθικής έντασης βασίζεται στην πρόταξη της αντικαθεστωτικής αδιαλλαξίας της σκληρής, άκομψης, εκτραχυμένης γλώσσας του Σουκόφ σε αντιδιαστολή με την επιβεβλημένη γλωσσική εκλέπτυνση, προϊόν του σταλινικού «εκπολιτισμού», που χαρακτηρίζει τον νέο *homo sovieticus*. Από την άλλη, ως αντεπιχείρημα μπορεί να αρθρωθεί η υπόθεση ότι μια τέτοια αβαθή, περιορισμένων εκφραστικών δυνατοτήτων, γλώσσα δεν είναι ικανή να συλλάβει και να εκφράσει την κριτική εμβάθυνση που απαιτεί η εκφορά μιας γνήσιας αντικαθεστωτικής αλήθειας η οποία θα πλήξει τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα του συστήματος, όπως, παραδείγματος χάριν, είναι η γλώσσα του Βαρλάμ Σαλάμοφ στις *Ιστορίες από την Κολιμά*.

<sup>29</sup> Heller Michel, *Ο Σοβιετικός Άνθρωπος. Έρευνα στη διάπλαση του Homo Sovieticus*, μτφρ. Ε. Νάντσου, εκδ. Θετίλη, Αθήνα 1987.

<sup>30</sup> Ο.π., Dobson, σ. 589.

<sup>31</sup> Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, ο.π., σ. 9.

Από την άλλη μεριά, οι υπέρμαχοι του έργου ανταποκρίθηκαν στην ηθική πρόκληση του Σολζενίτσιν επιχειρώντας διακαώς να αποδείξουν πως η νουβέλα «διακηρύττει το θρίαμβο των αληθινών σοβιετικών αξιών που αντιμάχονται υπερκερνώντας τις περιπελεγμένες προκλήσεις της σοβιετικής πραγματικότητας»<sup>32</sup>. Αυτή η πεποίθηση ενθάρρυνε τον Χρουστσόφ να επιτρέψει την έκδοση και να εμβληματοποιήσει το έργο, καθιστώντας το υπομόχλιο της νέας κομματικής γραμμής υπέρ της αποσταλινοποίησης του καθεστώτος. Παραθέτω εδώ αυτούσιο το σχόλιο της Anne Applebaum: «Ο Χρουστσόφ καταλάβαινε ότι όλες εκείνες οι εκδόσεις μπορούσαν κάλλιστα να εξυπηρετούν την προπαγάνδα του αντί για τον ίδιο: λόγιοι συγγραφείς αναδείκνυαν την ανυποληψία των εχθρών του αμαυρώνοντας το όνομά τους με τα εγκλήματα του παρελθόντος. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται πως ήταν το σκεπτικό που κρυβόταν πίσω την απόφασή του να επιτρέψει την έκδοση του έργου του Σολζενίτσιν *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, που αποτελεί το διασημότερο μυθιστόρημα για το Γκουλάγκ»<sup>33</sup>. Απόρροια αυτής της ένθερμης κριτικής υποδοχής υπήρξε και η υποψηφιότητα του βιβλίου για το βραβείο Λένιν του 1964. Αυτή η εμβληματοποίηση του έργου από τη χρουστσοφική πολιτική, σύμφωνα με τη Nanci Adler, στηρίχτηκε στην πεποίθηση των κομματικών ιθυνόντων πως ο Σολζενίτσιν, ψυχογραφώντας τους βασικούς πρωταγωνιστές του, εξάγει την αρετή των θυμάτων του Μεγάλου Τρόμου που επέστρεψαν από τα σταλινικά γκουλάγκ «διατηρώντας άσβεστη τη φλόγα της αφοσίωσής τους στην επανάσταση»<sup>34</sup>.

Μια «τεράστια παρανόηση» χαρακτηρίζει ο Francois Furet την προώθηση της νουβέλας από το χρουστσοφική ιντελιγκέντσια αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε η επίσημη είσοδος του Σολζενίτσιν, αυτού του «Τολστόι του γκουλάγκ», στο παγκόσμιο λογοτεχνικό πάνθεον εντός του οποίου καταξιώθηκε κυρίως για τον αντι-

---

<sup>32</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 281.

<sup>33</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 620. Πράγματι, όπως προσθέτει ο Mirian Dobson, οι εκπρόσωποι της χρουστσοφικής πολιτικής «επέδειξαν ειδική μέριμνα στον τομέα της λογοτεχνίας με αποτέλεσμα η ιντελιγκέντσια των λογοτεχνών, απελευθερωμένη από μερικούς παλαιότερους καταναγκασμούς της σταλινικής περιόδου, να χρησιμοποιήσει τη μυθολογία ως μέσο κριτικής συζήτησης των πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών», (βλ. Dobson, σ. 581).

<sup>34</sup> Adler Nanci, *The Gulag survivor: beyond the Soviet system*, New Brunswick, NJ and London: Transaction Publishers, 2002, σ. 215.

σοβιετισμό του<sup>35</sup>. Παρόλο που ο Furet αναγνωρίζει το ρόλο που έπαιξαν οι εσωτερικές κομματικές προστριβές στην έκδοση του έργου, επικεντρώνεται, κυρίως, στην πρόθεση που εκδήλωσε το καθεστώς ώστε να υπάρξει ένας ευρύτερος συγχρωτισμός της διανοήσης στην επαναχάραξη του κομματικού προσανατολισμού. Ο Furet αναδεικνύει, επίσης, την επιδίωξη της χρουστσοφικής ιντελιγκέντσιας να αποφύγει μία ακόμη «υπόθεση Πάστερνακ», διότι, αν δεν χειραγωγούσε η ίδια την αναγνωστική πρόσληψη του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, εγκρίνοντας την έκδοσή του στη Σοβιετική Ένωση, υπήρχε ο κίνδυνος της παράνομης έκδοσης και ανεξέλεγκτης πρόσληψης του έργου στο εξωτερικό. Κάτι τέτοιο θα ζημίωνε το μύθο του σοβιετισμού, ακριβώς όπως είχε γίνει με το μυθιστόρημα *Δόκτωρ Ζιβάγκο* του Πάστερνακ<sup>36</sup>.

Η επιτομή της αμφισημίας στο ζήτημα της ηθικής έντασης του έργου, τόσο στο καθεστωτικό όσο και στο εξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης, εντοπίζεται σε μια χαρακτηριστική σκηνή του έργου που εκτυλίσσεται στο εργοτάξιο του στρατοπέδου. Προς το τέλος της βάρδιας, ο Σουκόφ, διαπιστώνει πως έχει περισσέψει ένα πηλοφόρι γεμάτο τσιμέντο. Ο κανονισμός του εργοταξίου του καμπ υπαγορεύει την παύση κάθε εργασίας στο άκουσμα της προειδοποιητικής σειρήνας που σηματοδοτεί τη λήξη της βάρδιας, κάτι που δεν αποσπά τον κεντρικό ήρωα από την προσήλωσή του στην επιμελή εργασία: «Όταν βιάζεσαι δεν κάνεις καλή δουλειά. Και τώρα όλοι δε σκέφτονται παρά το πώς να κάνουν γρήγορα. Ο Σουκόφ σταματά να χτίζει κι επιθεωρεί τον τοίχο»<sup>37</sup>. Ο Σουκόφ συνειδητοποιεί πως το τσιμέντο θα πάει χαμένο και αρχίζει να επιδίδεται με ζήλο στην συνέχιση του χτισίματος του ανολοκλήρωτου τοίχου μέχρι να εξαντληθεί το κονίαμα: «Απ' τη στιγμή που ο αρχηγός της ταξιαρχίας, ο ίδιος, σου λέει να μη σκοτίζεσαι με το τσιμέντο, θα μπορούσες να πιστέψεις πως δεν έχεις παρά να το πετάξεις πάνω απ' τον τοίχο και να φύγεις! Μα να που το Σουκόφ δε μπορεί να το κάνει αυτό! Ίσως να ναι χαζομάρα, αλλά δεν έγινε καμιά αλλαγή μέσα του όλ' αυτά τα οχτώ χρόνια του στρατοπέδου: κάθε κόπος και κάθε πράμα, λογαριάζονται μέσα του, δεν μπορεί να παραδεχτεί ότι θα χαθούν για το τίποτα»<sup>38</sup>.

<sup>35</sup> Furet Fr., *The passing of an illusion: The idea of Communism in the twentieth century*, University of Chicago Press 1999, σ. 484.

<sup>36</sup> ο.π., Furet, σ. 485.

<sup>37</sup> Ο.π., Solzhenitsyn ΑΙ., *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, σ. 152.

<sup>38</sup> Ο.π., Solzhenitsyn, σ. 155.

Το πείσμα του Σουκόφ, ο οποίος στην πορεία δεν ενδιαφέρεται μόνο για την εκμετάλλευση του εναπομείναντος τσιμέντου αλλά και για την αισθητική και οικοδομική αρτιότητα του τοίχου, παρασέρνει στην εκτός νόρμας εργασία και τα υπόλοιπα μέλη της ταξιαρχίας. Ο αρχηγός της ταξιαρχίας του Σουκόφ, όταν αντιλαμβάνεται πως όλες οι υπόλοιπες ταξιαρχίες έχουν παραδώσει τα εργαλεία τους και εισέρχονται με τη σειρά στο στρατόπεδο, δίνει εντολή να παρατήσουν την κατασκευή και να αποχωρήσουν: «Ο αρχηγός ξαναγυρίζει στην πραγματικότητα, πως έχουν αργήσει πολύ. Ο υπεύθυνος του υλικού θα τους διαλοστέλνει όλους κιάλας. Ε! φωνάζει, Δεν την παρατάμε τώρα τούτη τη βλακεία λέω γω»<sup>39</sup>. Ο Σουκόφ μένει μόνος μέχρι να τελειώσει τη δουλειά δυσανασχετώντας για τη μικρή διάρκεια της εργατοβάρδιας: «Για ποιο λόγο τούτη η βρωμιάρα μέρα δουλειάς να ναι τόσο μικρή, έ; Μόλις που πιάσαμε δουλειά και πρέπει να τελειώσουμε!»<sup>40</sup> Εν τέλει, προλαβαίνει να ενταχθεί στη σειρά του πριν καταμετρηθούν οι κατάδικοι της ταξιαρχίας για την είσοδο στη ζώνη του στρατοπέδου. Πριν πέσει για ύπνο, κάνοντας τον απολογισμό της ημέρας, αισθάνεται ευχαρίστηση και ικανοποίηση για τον τοίχο του.

Απόψεις επί απόψεων διασταυρώθηκαν, συγκρουόμενες ή συμπλεγόμενες, με αφορμή τη σκηνή του «τείχους του Ιβάν Ντενίσοβιτς» και τον υπερβάλλοντα ζήλο προς εργασία του ήρωα της νουβέλας του Σολζενίτσιν. Γιατί ο Σουκόφ αναλαμβάνει να ολοκληρώσει τον τοίχο ρισκάροντας να τιμωρηθεί βάνουσα, όπως είθισται, από τους φρουρούς της διοίκησης για παράβαση του κανονισμού της βάρδιας; Προς τι το πνεύμα αυτοθυσίας του Ιβάν Ντενίσοβιτς;

Στο σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης, η σκηνή προσλαμβάνεται σχεδόν μονοδιάστατα και αποτελεί από μόνη της ένα ακλόνητο επιχείρημα των «φίλων» του Ιβάν Ντενίσοβιτς που χρησιμοποιούν την εργασιομανία του Σουκόφ για να υποστηρίξουν τη θέση πως ο κεντρικός ήρωας του Σολζενίτσιν πρεσβεύει τις αληθινές και αναλλοίωτες αξίες του κομμουνισμού και ο ίδιος αποτελεί πρότυπο σοβιετικού ανθρώπου. Πρόκειται για μία άποψη πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η βασική επιχειρηματολογία των υποστηρικτών του Σολζενίτσιν καθότι θεώρησαν ότι συμπυκνώνει την «αφηγηματική ένταση»<sup>41</sup> του έργου, κάτι που οι επικριτές δεν μπορούσαν ικανώς ν' αντικρούσουν.

---

<sup>39</sup> Ο.π., Solzhenitsyn, 153

<sup>40</sup> Ο.π., Solzhenitsyn, σ. 155.

<sup>41</sup> Ο.π., Tolczyk σ. 292..

Ωστόσο, η φιλοσοφική προοπτική του «τείχους του Ιβάν Ντενίσοβιτς» θα αναδυθεί ουσιαστικά στο μετα-σοβιετικό/έξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης όπου και θα ωθήσει την ευρωπαϊκή διάνοηση στη διερεύνηση του ανακύπτοντος προβληματισμού για περίπου μισό αιώνα. Για την κατανόηση κάποιων βασικών σημείων του προβληματισμού, θα χρησιμοποιήσω εδώ, ως κλειδί εισόδου, μια γνωστή φράση της Hannah Arendt η οποία, αφού πρώτα ορίζει τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και εργασίας ως πεμπτούσια του *ολοκληρωτικού συστήματος*, τα χαρακτηρίζει «τεράστια εργαστήρια» ολοκληρωτικού ελέγχου της ανθρώπινης σκέψης που συμβάλλουν στην πλήρη απανθρωποποίηση του κοινωνικού ατόμου<sup>42</sup>. Συνεπώς, εφόσον η έννοια της εργασίας συγκροτεί με τη σειρά της την πεμπτούσια του γκουλάγκ, η ίδια η εργασία θα πρέπει να νοηθεί ως ανήκον μέρος της διαδικασίας απανθρωποποίησης των καταδίκων που σε καμία περίπτωση δε συμβάλλει στη σοσιαλιστική αναμόρφωσή τους, εκτός κι αν βιωθεί ως τέτοια<sup>43</sup>.

Παρενθετικά, οφείλω να προσθέσω την εξής παρατήρηση: Είναι προφανές ότι οι διάφορες κριτικές που συνοδεύουν ειδικά τη νουβέλα του Σολζενίτσιν, κατά το μετα-σοβιετικό/έξω-καθεστωτικό επίπεδο, αναπαράγουν αντίστροφα τα επιχειρήματα που προτάθηκαν από τους «εχθρούς» και «φίλους» του Ιβάν Ντενίσοβιτς κατά το σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης. Με λίγα λόγια, οι μετα-σοβιετικοί «φίλοι» του Ιβάν Ντενίσοβιτς δανείζονται αντεστραμμένα τα επιχειρήματα των σοβιετικών «εχθρών» του ήρωα της νουβέλας ενώ οι μετα-σοβιετικοί «εχθροί» του, όσοι δηλαδή ισχυρίζονται ότι η νουβέλα είναι περισσότερο έργο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού παρά της αντικαθεστωτικής λογοτεχνίας, αναπαράγουν, επίσης αντεστραμμένα, τα επιχειρήματα που είχαν διατυπώσει κάποτε εκείνοι που θεωρούσαν ότι το έργο πρεσβεύει τις αξίες της σοβιετικής κοινωνίας στην οδό του σοσιαλισμού.

Ο Slavoj Zizek, επί παραδείγματι, παρόλο που θεωρεί συνολικά το έργο «σπερματικό αντικαθεστωτικό κείμενο»<sup>44</sup>, δανείζεται αυτούσιο το επιχειρήμα των υποστηρικτών του Ιβάν Ντενίσοβιτς, την εργατική αυτοθυσία του οποίου εμβληματοποιούν ως βασική αρετή του homo sovieticus, προκειμένου να εκφράσει

<sup>42</sup> Arendt Hannah, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, εκδ. ΕΥΡΥΑΛΟΣ 1988.

<sup>43</sup> Αναφέρομαι στις αφηγήσεις εκείνων των κομμουνιστών καταδίκων που αναπαριστούν συνολικά την εμπειρία του εγκλεισμού τους, παρά την ομολογημένη βαναυσότητά της, ως μια εμπειρία σοσιαλιστικής αναμόρφωσης που τους εξιλέωσε και τους επανέφερε στη σοβιετική κοινωνία.

<sup>44</sup> Zizek Slavoj, *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό*; Αθήνα: Scripta, 2002, σ. 191.

τις δικές του επιφυλάξεις σχετικά με την καθεστωτική ή αντικαθεστωτική διάσταση της σκηνης όπου ο Σουκόφ κατασκευάζει τον τοίχο αναλαμβάνοντας τον κίνδυνο της τιμωρίας του. Ο Tzvetan Todorov εκλαμβάνει αρχικά τη σκηνή του χτισίματος ως πρόθεση του Σολζενίτσιν να αναφερθεί σε μία από τις ελάχιστες πηγές αξιοπρέπειας εντός των ναζιστικών και σταλινικών στρατοπέδων. Οι κατάδικοι, ασκώντας μια επαγγελματική τεχνική μπορούσαν να διατηρήσουν τον αυτοσεβασμό τους<sup>45</sup>. Διακρίνει δε τους ευσυνείδητους εργάτες-κατάδικους «που έβαζαν την αξιοπρέπειά τους στην καλοκαμωμένη δουλειά» από τους αντίστοιχους γραφειοκράτες του ολοκληρωτικού συστήματος. Οι πρώτοι «δεν μπορούσαν να εμποδίσουν τον εαυτό τους να δουλέψει αποτελεσματικά και να συνεισφέρουν έτσι στην ενίσχυση του κράτους που τους είχε φυλακίσει». Οι δεύτεροι, με σημείο αναφοράς το στενό συνεργάτη του Χίτλερ, Άλμπερτ Σπέερ, εκδήλωσαν με αισθήματα ικανοποίησης τις «συνήθειες της εργαλειακής σκέψης» ακόμη κι αν αυτό οδηγούσε κατευθείαν στη βασιλεία του τρόμου<sup>46</sup>. Όπως θα καταδειχθεί, ωστόσο, σε ειδικό κεφάλαιο με θέμα το μοτίβο της εργασίας στις μαρτυρίες των θυμάτων των αλβανικών γκουλάγκ, το ζήτημα της κατά Todorov «πηγής αξιοπρέπειας μέσω της εργασίας» θα τεθεί σε δοκιμασία ως προς την καθολικότητα της ισχύος του.

Δε θα ήταν αληθές, ωστόσο, ότι ο «τοίχος του Ιβάν Ντενίσοβιτς», κατά την μετα-σοβιετική/έξω-καθεστωτική ανάγνωση της σκηνης, προσλαμβάνεται αποκλειστικά ως υπαινιγμός έναντι της ηθικής ακεραιότητας του ήρωα που μεταμορφώνεται σταδιακά σε «σκλάβο» του ολοκληρωτισμού. Ο Edward Ericson διαπιστώνει σε αυτή τη σκηνή την ικανότητα του ανθρώπου να διασώσει την αυτοεκτίμησή του μέσω της προσήλωσής του στην ιδέα της ομορφιάς και της δημιουργίας παρά την επιδίωξη του συστήματος να τον εργαλειοποιήσει μετατρέποντας τον σε ένα ψυχρό και απαθές γρανάζι του μηχανισμού. Υπό αυτή την οπτική, όπως συμπληρώνει ο Tolczyk, ο Ιβάν Ντενίσοβιτς ανακηρύσσεται νικητής στη μάχη του με τον ολοκληρωτισμό και το έργο αποτελεί συνολικά «μια μαρτυρία της ανθρώπινης ικανότητας να υπερνικήσει τον ολοκληρωτικό σχεδιασμό»<sup>47</sup>.

Ακόμη πιο ένθερμος οπαδός αυτής της άποψης, τείνοντας σχεδόν στην υπερβολή, αποδεικνύεται ο Olivier Clement στο δοκίμιο για *Το πνεύμα του*

<sup>45</sup> Todorov Tzvetan, *Απέναντι στο ακραίο*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Σκόπελος: Νησίδες, 2002, σελ. 60.

<sup>46</sup> Ο.π., Todorov, σ. 169.

<sup>47</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 303.



*Σολζενίτσιν*. Ο Clement επιχειρεί ν' αναδείξει την ευεργετική διάσταση που προσλαμβάνει η εργασία στην ψυχοσύνθεση του Σουκόφ: «Ο κοινωνικός εξοστρακισμός και η οικονομική δουλεία δεν παρεμβαίνουν καθόλου στην οντολογική πραγματικότητα της εργασίας κατά το μέτρο που αυτή βιώνεται από πρόσωπα και συνδέεται με την αφύπνιση της προσωπικής συνειδήσεως»<sup>48</sup>. Η σκηνή του «τείχους του Ιβάν Ντενίσοβιτς» εκλαμβάνεται από τον Clement ως μια σκηνή διάχυτου ανθρωπισμού όπου ο ήρωας αισθάνεται την καθορισμένη από τη διοίκηση ταξιαρχία εργασίας ως οικογένεια και το περισσεύον αμμοκονίαμα μετατρέπεται στην ύλη που «σφραγίζει την αδελφότητα των ανθρώπων»<sup>49</sup>. Τις ίδιες περίπου προθέσεις αποδίδει στον Ιβάν Ντενίσοβιτς και ο Pierre Daix που διαπιστώνει να διαγράφονται, μέσα από τον ήρωα, οι νέες ανθρώπινες σχέσεις που δημιουργεί ο κομμουνισμός: «Είναι όχι μόνο ένας καλός εργάτης, μα έχει μέσα του και την αίσθηση της ομαδικής δουλειάς, της συναδέλφωσης, της υπευθυνότητας, την αίσθηση της οργανωτικότητας»<sup>50</sup>. Αποδίδει, επίσης, στην εργασία των κατάδικων στο εργοτάξιο, παρά τον καταναγκαστικό της χαρακτήρα, τα χαρακτηριστικά μιας εργασίας ανάλογης με την πίστη στη δημιουργία μιας «σοσιαλιστικής πολιτείας»<sup>51</sup>.

Εκτιμώ ως κομβικό σημείο της μετάβασης από το σοβιετικό/καθεστωτικό στο μετα-σοβιετικό/έξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* την κριτική του Gyorgy Lukacs για τον Σολζενίτσιν. Εν συντομία, η θέση του Lukacs δεν διαφέρει από όσα προτάθηκαν και από τους υπέρμαχους της νουβέλας, ότι δηλαδή το έργο αποτελεί κορυφαίο δείγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού πρωταρχική αποστολή του οποίου είναι «να προωθήσει ως το έπακρο την κριτική της σταλινικής περιόδου»<sup>52</sup>. Η ιδιαιτερότητα, ωστόσο, της λουκατσικής κριτικής έγκειται στο ότι, αν και η θέση του υπέρ της σοσιαλιστικής προοπτικής της νουβέλας ταυτίζεται με εκείνη των υποστηρικτών του Ιβάν Ντενίσοβιτς κατά το σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο, η ίδια εγγράφεται στο μετα-σοβιετικό/έξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης για τους εξής λόγους:

Πρώτα, πρέπει να τονιστεί η οξυμένη κριτική παρατήρηση του Lukacs σε πτυχές του σταλινισμού αλλά και του χρουστσοφισμού που οι σύγχρονοί του

<sup>48</sup> Clement Olivier, Το πνεύμα του Σολζενίτσιν, εκδ. Εστία, σ. 69.

<sup>49</sup> Ο.π., Clement, σ. 75.

<sup>50</sup> Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn A.I., *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, σ. 18

<sup>51</sup> Ο.π., σ. 19.

<sup>52</sup> Lukacs G., *Σολζενίτσιν, Χάνε, Πρωτοποριακοί*, εκδ. Διογένης, Αθήνα 1971, σ. 15.

σοβιετικοί κριτικοί αγνοούν. Ο Lukacs θεωρεί αδιανόητο τον ισχυρισμό όσων, προτάσσοντας τη λήθη των αποτημάτων του παρελθόντος στ' όνομα της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, προτείνουν την προσκόλληση στο παρόν και το μέλλον διότι αυτός ο προβαλλόμενος και προπαγανδισμένος νέος homo sovieticus δεν είναι δυνατόν να μην έχει «αγγιχτεί από τις υπερβολές της προσωπολατρίας»<sup>53</sup>.

Άρα, κατά τον Lukacs, η σπουδαιότητα της αφηγηματικής συμβολής του Σολζενίτσιν δεν έγκειται μόνο στο γεγονός ότι συμφιλιώνει το νέο σοβιετικό άνθρωπο με τον ζεκ των σταλινικών γκουλάγκ αλλά στο ότι συμφιλιώνει το νέο αυτό άνθρωπο με τον εαυτό του. Η ανάγνωση του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* είναι για το σοβιετικό αναγνώστη μια πρόσκληση αυτογνωσίας καθώς το έργο του αποκαλύπτεται ως μια διαλεκτική των διαφορετικών χρονικών επιπέδων του συστήματος που τον έχει διαμορφώσει: «Έτσι, λοιπόν, δεν είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς για το παρόν αν θελήσει να παρακάμψει το παρελθόν. Το έργο του Σολζενίτσιν αποτελεί άνοιγμα με κεφαλαιώδες ενδιαφέρον γιατί αγγίζει αυτή την ικανότητα της λογοτεχνίας να ξαναβρεί τον εαυτό της μέσα στο σοσιαλιστικό παρόν με τα δικά της μέσα»<sup>54</sup>. Η αξία του Σολζενίτσιν, υποστηρίζει ο Lukacs, είναι ότι, χρησιμοποιώντας ως αφηγηματικό χώρο το στρατόπεδο, ένα ακραίο σημείο στ' οποίο κατέληγε το σύστημα, κατάφερε να δημιουργήσει μια «αλληγορική εικόνα της καθημερινής ζωής κάτω από τον Στάλιν».

Κατά δεύτερον, με περισσότερο βαρύνουσα σημασία, θα πρέπει να συνυπολογιστεί η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα εντός της οποίας ο Ούγγρος μαρξιστής φιλόσοφος εκδίδει την κριτική του για τον Σολζενίτσιν. Είναι γνωστό πως ο Lukacs συνέγραψε και εξέδωσε τα περισσότερα γραπτά του σε συνθήκες ανελευθερίας. Συνεπακόλουθα, παρόλο που ποτέ δεν εναντιώθηκε δημόσια στον απόλυτο αυταρχισμό του ΚΚΣΕ, εξέφρασε με υπολανθάνοντα τρόπο ένα είδος κριτικής σ' εκείνες τις εκφάνσεις του σταλινισμού που συνέχιζαν να ορίζουν τον ολοκληρωτισμό του σοβιετικού καθεστώτος, παρά την εκτεταμένη αποσταλινοποίηση που επιχείρησε ο Χρυστόφορ. Αυτή η έστω υπολανθάνουσα κριτική που άσκησε ο Lukacs στον άκαμπτο αυταρχισμό του σοβιετικού συστήματος τον καθιέρωσε ως έναν «αιρετικό διανοούμενο του κομμουνισμού»<sup>55</sup>. Πιο

---

<sup>53</sup> Ο.π. Lukacs, σ. 16.

<sup>54</sup> Ο.π., Lukacs, σ. 19.

<sup>55</sup> Howe Irving, "Lukacs and Solzhenitsyn", *Dissent* (November-December 1971), p.p. 643-647.

συγκεκριμένα, κατά την Ουγγρική Επανάσταση του 1956, ο Lukacs συμμετείχε στην κυβέρνηση Nagy η οποία ανατράπηκε από τον πραξικοπηματία Kadar, έπειτα από την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης και την εισβολή των σοβιετικών τανκς στη Βουδαπέστη μ' εντολή του Χρυστόφ. Άρα, όπως σωστά επισημαίνει ο Irving Howe, όταν ο Lukacs αναφέρεται στη διατήρηση αρκετών χαρακτηριστικών του σταλινισμού στο νέο σοβιετικό καθεστώς, στρέφεται έμμεσα κατά του Χρυστόφ και του Μπρέζνιεφ.

Κατά την εκτίμησή μου, ο Lukacs γίνεται ακόμη πιο έντονα επικριτικός προς τις σταλινικές καταβολές του χρουστσοφισμού όταν αναφέρει πως στη νουβέλα *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, εκτός από την εκφορά μιας νέας αισθητικής, «βλέπει κανείς μιαν αρχή, μια πρώτη προσπάθεια να ψηλαφιστεί η καινούργια πραγματικότητα, και όχι ένα κλείσιμο μιας περιόδου»<sup>56</sup>.

Προκύπτει εδώ το εξής παράδοξο: Η κριτική του Lukacs για τον Σολζενίτσιν, παρόλο που αποτελεί πνευματικό προϊόν του σοβιετικού σοσιαλισμού, εγγράφεται στο εξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης διότι αναδεικνύει ουσιαστικά τη συνέχιση του σταλινισμού και μετά το θάνατο του Στάλιν. Στην αντιστροφή αυτής της παραδοξότητας, δημοσιεύτηκαν κριτικές για τη νουβέλα του Σολζενίτσιν από ευρωπαίους διανοητές οι οποίες εγγράφονται, ωστόσο, στο καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης διότι είτε επανέλαβαν είτε συμπλήρωσαν όσα ήδη είχαν ειπωθεί από τους σοβιετικούς κριτικούς. Η ίδια αυτή οπτική του σοβιετικού/καθεστωτικού επιπέδου ανάγνωσης επηρέασε, δηλαδή, και την παράλληλη πρόσληψη του έργου στο αναγνωστικό κοινό του δυτικού κόσμου, ιδιαίτερα στο χώρο της αριστερής γαλλικής διανόησης πολλοί εκπρόσωποι της οποίας, σε αντίθεση με τον Lukacs, ασπάστηκαν επ' ακριβώς τις θέσεις των σοβιετικών «εχθρών» και των «φίλων» του έργου, ανάλογα με την πολιτική τους συνταύτιση ή την ιδεολογική τους διαφωνία με την χρουστσοφική αποσταλινοποίηση.

Αυτό το φαινόμενο -ο Morin το ονομάζει «πλάνη της αριστερής γαλλικής διανόησης»<sup>57</sup>-, το οποίο θα μπορούσε να εξηγηθεί στη βάση της ακλόνητης πίστης

<sup>56</sup> Ο.π., Lukacs, σ. 14.

<sup>57</sup> Ο.π., Morin, σ. 44. Ο ιστορικός Tony Judt ερμηνεύει το φαινόμενο της ανοχής, ή ακόμα και αδιαφορίας, των δυτικοευρωπαίων διανοουμένων στο σταλινικό ολοκληρωτισμό στη βάση της κληρονομιάς του αντιφασισμού: «Πολλοί μη κομμουνιστές παρατηρητές συγχωρούσαν τα εγκλήματατά του θεωρώντας τα το τίμημα για να προχωρήσει η Ιστορία. όμως ακόμα και έτσι, τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, πολλοί στη Δυτική Ευρώπη μπορεί να είχαν υιοθετήσει μια πιο κριτική στάση

κάποιων σημαντικών εκπροσώπων της γαλλικής αριστεράς στη σοβιετική, ενίοτε και σταλινική, εκδοχή του μαρξισμού, συνθέτει από μόνο του ένα τεράστιο κεφάλαιο στην ιστορία των ιδεολογιών του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Θα επιχειρήσω, συνοπτικά, ν' αναδείξω μόνο εκείνες τις πτυχές που άπτονται της πρόσληψης του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* στο δυτικό αναγνωστικό κοινό αλλά και τις αντιδράσεις της αριστερής διανοήσης στην έκδοση έργων της λογοτεχνίας του γκουλάγκ στη Γαλλία.

Το 1947 μεταφράζεται και εκδίδεται στη Γαλλία η αυτοβιογραφική αφήγηση *Επέλεξα την ελευθερία* του πολιτικού πρόσφυγα και διωκόμενου του σοβιετικού συστήματος Βίκτορ Κραβτσένκο στην οποία αποκαλύπτονται εν είδει προσωπικής μαρτυρίας ζοφερές εκδοχές της σταλινικής πραγματικότητας, μεταξύ άλλων και η ύπαρξη των γκουλάγκ. Ο κομμουνιστικός τύπος εξαπολύει αμέσως λίβελους εναντίον του και η υπόθεση καταλήγει στη γαλλική δικαιοσύνη. Επηρεασμένος από το συμβάν, ο Νταβίντ Ρουσσέ, πρώην έγκλειστος του Μπόνχεβαλντ, μέλος της γαλλικής αριστεράς και εκπρόσωπος της στρατοπεδικής λογοτεχνίας, απευθύνει ανοιχτή πρόσκληση στους πρώην κατάδικους των ναζιστικών στρατοπέδων προς διερεύνηση της κατηγορίας για την ύπαρξη των γκουλάγκ στη Σοβιετική Ένωση. Μεταξύ των ετών 1949-1951, οι δίκες των Κραβτσένκο και Ρουσσέ και η νομική διαμάχη τους με εκπροσώπους του γαλλικού κομμουνιστικού τύπου, με επίκεντρο την αντιγνωμία για την ύπαρξη των σοβιετικών γκουλάγκ, θα διχάσουν όχι μόνο τη γαλλική αριστερά αλλά ολόκληρη την γαλλική κοινή γνώμη. Αν και οι Ρουσσέ-Κραβτσένκο νομικά δικαιώθηκαν, η υπόθεση δεν έπληξε ούτε πρακτικά την εφημερίδα *Lettres Françaises* -εις βάρος της προτάθηκαν άνευ σημασίας ποινές- ούτε έθιξε την αίγλη του σταλινικού σοβιετισμού στους κύκλους της γαλλικής διανοήσης<sup>58</sup>.

Με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, επανεξετάζοντας την υπόθεση από μια περισσότερο φιλοσοφική σκοπιά, ο Tzvetan Todorov διερωτάται

---

απέναντι στον Στάλιν, τη Σοβιετική Ένωση και τους ντόπιους κομμουνιστές, αν δεν τους σταματούσε ο φόβος ότι θα βοηθούσαν και θα διευκόλυναν τους πολιτικούς αντιπάλους τους. Κι αυτό ήταν κληρονομιά του «αντιφασισμού, δηλαδή η εμμονή ότι δεν υπήρχαν «εχθροί» στην αριστερά». Βλ. Judt Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο (Postwar)*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2012, σ. 216. Ακόμα πιο περιεκτική είναι η παρατήρηση του Francois Furet ότι οι εκπρόσωποι ευρωπαϊκής αριστερής διανοήσης κινήθηκαν στο πνευματικό πεδίο του αντι-φασισμού και όχι του αντι-ολοκληρωτισμού (European intellectuals Left's members were anti-Fascist and not anti-totalitarian). Ο.π., Furet, *The passing of an illusion*, σ. 437).

<sup>58</sup> Βλ. αναλυτικά Todorov Tzvetan, *Ο Εκπατρισμένος*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 105-118.

«πώς είναι δυνατόν οι αφηγήσεις των πρώην κρατουμένων του Γκουλάγκ, η ανάγνωση των σοβιετικών εγγράφων που αφορούν τις εκκαθαρίσεις και τα στρατόπεδα, να μην εντυπωσίασαν περισσότερο τους δικαστές και το κοινό»<sup>59</sup>. Εδώ, σύμφωνα με τον Todorov εκτυλίσσεται μια διαβάθμιση της ενοχής της άγνοιας ή της εσκεμμένης άγνοιας. Έτσι, υπάρχουν οι εκπρόσωποι των *Lettres Françaises* οι οποίοι, όπως ο Pierre Daix, αρνούνται μέχρι τέλους την ύπαρξη των γκουλάγκ κατηγορώντας τους Κραβτσένκο-Ρουσσέ ως εντεταλμένους των ιμπεριαλιστών εχθρών της ΕΣΣΔ. Υπάρχουν όμως και ο Σαρτρ, ο Μερλώ-Ποντύ, η Μαργκερίτ Ντυράς που, αν και δεν αμφισβήτησαν την ύπαρξη των γκουλάγκ, υποτίμησαν ωστόσο τη σημασία τους εκτιμώντας πως η κατάσταση σε άλλες χώρες δεν είναι λαμπρότερη και πως βασικός εχθρός παραμένει ο αμερικάνικος ιμπεριαλισμός.

Στη δεκαετία του 1950, τα έργα της λογοτεχνίας του γκουλάγκ που μεταφράζονται και εκδίδονται στη Δύση πολλαπλασιάζονται, συνεπώς η αλήθεια της μαρτυρίας τους μπορεί να διασταυρωθεί, παρά τη διαπίστωση του Edgar Morin πως οι μαρτυρίες αυτές για καιρό ενδιέφεραν κυρίως την άκρα δεξιά και δε συγκινούσαν παρά μόνο μια περιθωριακή άκρα αριστερά. Οπότε, κατά τον Todorov, από αυτή τη στιγμή και ύστερα εναπόκειται στον καθένα να αποδεχτεί την ύπαρξη των σοβιετικών στρατοπέδων και να τα καταγγείλει ή να τα αρνηθεί, καθιστώντας τον εαυτό του ηθικά συνένοχο: «Αυτή η επιλογή δεν είναι αθώα: ο καλύτερος, αν όχι ο μόνος τρόπος να αγωνιστεί κανείς εναντίον των στρατοπέδων, είναι να αποκαλύψει την ύπαρξή τους, να διαδώσει πληροφορίες που τα αφορούν. Κατά συνέπεια, αυτοί που επιλέγουν να αγνοήσουν την αλήθεια, όπως ο Νταιξ και ο Μοργκάν, ή αυτοί που την παραδέχονται, αλλά κρίνουν πως είναι προτιμότερο να την αποσιωπήσουν, όπως ο Σαρτρ και ο Μερλώ-Ποντύ, συμμετέχουν ενεργά στη διατήρηση των στρατοπέδων και φέρουν ένα μέρος της ευθύνης γι αυτά»<sup>60</sup>.

Στην ίδια λογική κινείται και η θέση της Applebaum περί της εκκωφαντικής αδιαφορίας της δυτικοευρωπαϊκής διανόησης απέναντι στις πρωτοεμφανιζόμενες μαρτυρίες για την βιομηχανικών διαστάσεων εξάπλωση των σοβιετικών γκουλάγκ. Η αμερικανίδα συγγραφέας αναφέρει πως ακόμα και στην περίπτωση μιας αποστασιοποίησης της ιδεολογίας του κομμουνισμού από τη σταλινική εκδοχή του, οι πνευματικοί απόγονοι της Γαλλικής Επανάστασης αντιστέκονταν στην άμεση

---

<sup>59</sup> Ο.π., Todorov, σ. 107.

<sup>60</sup> Ο.π., Todorov, σ. 114.

καταδίκη ενός συστήματος που απηγούσε τουλάχιστον παρόμοιες ιδέες: «Ίσως αυτό βοηθάει να εξηγήσουμε γιατί αναφορές αυτοπτών μαρτύρων του Γκουλάγκ ευθύς εξαρχής αγνοήθηκαν και υποτιμήθηκαν από εκείνα ακριβώς τα άτομα που δεν θα σκέφτονταν ποτέ ν' αμφισβητήσουν την εγκυρότητα της μαρτυρίας για το Ολοκαύτωμα που έγραψαν ο Πρίμο Λέβι, ο Ελί Βιζέλ κ.α.»<sup>61</sup>

Η συμβολή της νουβέλας του Σολζενίτσιν επανακαθορίζει ευρύτερα αυτό το δημόσιο διάλογο στους κόλπους της γαλλικής αριστερής διανόησης, από την οποία ο Ρουσσέ ήταν για χρόνια εξοστρακισμένος, και διαρρηγνύει μερικώς τον μονίμως αντι-ιμπεριαλιστικό και φιλο-κομμουνιστικό κομπορμισμό της ωθώντας πολλούς εκπροσώπους της στην αναθεώρηση και τον κριτικό αναστοχασμό. Ο Σολζενίτσιν, αποφαίνεται ο Todorov, έφερε και φέρνει αντιμέτωπο το αναγνωστικό κοινό με μια δυστροπία που εγκალείται κατά την πρόσληψη της αλήθειας: ότι, δηλαδή, σε κάθε στιγμή της ιστορίας «δεν ακούμε παρά μόνον αυτό που θέλουμε να ακούσουμε»<sup>62</sup>.

Στον ίδιο επικριτικό τόνο, κατά της δογματικής αρτηριοσκλήρωσης της γαλλικής αριστερής διανόησης που επίμονα εναντιώθηκε στις αφηγήσεις της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, κινείται και η κριτική του Edgar Morin ο οποίος διερωτάται για το μίσος που προκάλεσε στο μαρξιστή διανοούμενο η διαπίστωση ότι ο Σολζενίτσιν δεν ήταν ο καλός διανοούμενος του χρουστσοφισμού αλλά ο αδυσώπητος κατήγορος του γκουλάγκ. Το αφήγημά του διασάλεψε την αλαζονική πεποίθηση όσων θεωρούσαν ότι κατείχαν μόνοι αυτοί την κριτική, ορθολογική, επιστημονική, αληθινή σκέψη για την κοινωνία προσανατολισμένοι μονοδιάστατα στο μαρξισμό στο όνομα του οποίου αδυνατούσαν να αντιληφθούν την κεντρική θέση που κατείχε το γκουλάγκ στον σταλινικό κομμουνισμό: «Και αυτοί που έρχονταν σε αντίθεση, με φριχτό τρόπο, με την εμφάνιση του Σολζενίτσιν, ήταν, από τη μια, ο θεωρητικά μαρξιστής διανοούμενος, σοσιαλιστής στην πρόθεση, αστός στη ζωή, με τις μικρότητές του, τις ανέσεις του, τον κομπορμισμό του, την αφοσίωσή του στο χρήμα και στη φήμη και, από την άλλη, ο ζεκ, ο άνθρωπος-αριθμός στα μητρώα των στρατοπέδων συγκέντρωσης, ο αληθινός προλετάριος του σταλινικού κόσμου, ριγμένος στην κόλαση απ' αυτόν τον διανοούμενο αστό της Δύσης»<sup>63</sup>.

---

<sup>61</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 26.

<sup>62</sup> Ο.π., Todorov, σ. 118.

<sup>63</sup> Ο.π., Morin, σ. 236.

Σύμφωνα με τον Morin, με το *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* ο Σολζενίτσιν αποδεικνύεται μοναδικός στην αφηγηματική ανασύσταση της «αποϊδεολογικοποιημένης εμπειρίας του γκουλάγκ» η οποία αναφέρεται ως μια αντιληπτική σταθερά που διαπερνά τη σοβιετική οδό προς το σοσιαλισμό, το σταλινισμό, τη γραφειοκρατία, το προλεταριάτο. Αυτό το «χωρίς εννοιολογικό ορισμό φαινόμενο», που υπήρχε εν καταστρατηγημένη σιωπή, ο Σολζενίτσιν τόλμησε επιτυχώς να το ανασύρει στην αφηγηματική επιφάνεια κατονομάζοντας ή, ακριβέστερα, αποδίδοντάς του μια νέα ανατρεπτική σημασία, παρόλο που η λέξη «γκουλάγκ» υπήρχε ήδη στο διοικητικό-σωφρονιστικό λεξιλόγιο της Σοβιετικής Ένωσης. Διαχρονικό επίτευγμα του Σολζενίτσιν είναι ότι συλλαμβάνει μια αφηγηματική τέχνη που μεταβάλλει στις συνειδήσεις των αναγνωστών του το «γκουλάγκ-ετικέτα» σε «γκουλάγκ-έννοια»<sup>64</sup>.

Θεωρώ, ωστόσο, πως, παρά την κριτική οξύνοια των παρατηρήσεων του Τοδογον και του Morin, είναι εκμαιεύσιμη από την υποστηρικτική θέρμη των απόψεών τους για τον Σολζενίτσιν μια, κατά κάποιον τρόπο, μεσσιανική προσδοκία που καλλιεργείται για το αφηγηματικό του εγχείρημα. Εστιάζουν, δηλαδή, περισσότερο στο πλήγμα της ηγεμονεύουσας αλαζονείας της γαλλικής αριστεράς που προκαλεί η μετάφραση του έργου και λιγότερο θίγουν το ζήτημα της καθεαυτής ηθικής έντασης του έργου όπως ορίστηκε προηγούμενα. Σε μια παράλληλη εκδοχή αυτής της αντίληψης, είναι χαρακτηριστικό πως την ίδια αναγνωστική προσήλωση στη νουβέλα επέδειξαν και πολλοί αμερικανικοί ακαδημαϊκοί και πολιτικοί κύκλοι οι οποίοι ενέταξαν το έργο στους μηχανισμούς της δικής τους αντικομμουνιστικής-αντισοβιετικής προπαγάνδας<sup>65</sup>.

Ίσως είναι αυτή η εξεζητημένη προπαγανδιστική «αμερικανοποίηση» του Ιβάν Ντενίσοβιτς που ωθεί τον Louis Althusser ν' αποκαλέσει στην αυτοβιογραφία του τον Σολζενίτσιν «συνεπικουρούντα» της τεράστιας αντικομμουνιστικής εκστρατείας<sup>66</sup>. Πράγματι, είναι διαπιστευμένο το γεγονός πως οι δυτικοευρωπαϊκές και αμερικανικές πολιτικές προσπάθησαν ν' αναδείξουν και να καταδικάσουν τα σοβιετικά εγκλήματα αλλά τις περισσότερες φορές «χρησιμοποιώντας μεθόδους που έβλαψαν τον ίδιο τους

---

<sup>64</sup> Ο.π., Morin, σ. 174.

<sup>65</sup> Ο.π., Dobson, σ. 581.

<sup>66</sup> Althusser Louis, *Το μέλλον διαρκεί πολύ*, εκδ. Ο Πολίτης, σ. 275.

το σκοπό», όπως το διατυπώνει η Anne Applebaum<sup>67</sup>. Κλασσικό παράδειγμα αρνητικού στιγματισμού του αντισταλινικού αγώνα υπήρξε κυρίως το κίνημα του μακαρθισμού. Το οξύμωρο, ωστόσο, στη θέση του Althusser, είναι πως, ενώ ο ίδιος δικαιολογεί την μακρόχρονη παραμονή του μέσα στο Κόμμα, παρά τις συνεχείς προστριβές, ως μία επιλογή ουσιαστικής και άμεσης εμπειρίας της πρακτικής του Κόμματος, εκτός της οποίας οποιαδήποτε αντίληψη για το Κόμμα είναι εσφαλμένη, δεν αναγνωρίζει στο Σολζενίτσιν το προνόμιο της ίδιας άμεσης εμπειρίας για την πρακτική του σοβιετικού καθεστώτος.

Αναμφισβήτητα, αυτό που ορίζει την ιδιάζουσα σπουδαιότητα του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* του Σολζενίτσιν, εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα ειδολογικά παρεμφερή έργα της ίδιας περιόδου, είναι η λογοτεχνική του ποιότητα και το διακριτικό εγχείρημα του συγγραφέα να απελευθερώσει τη γραφή από τις ιδεολογικές προαπαιτήσεις της ανταπόκρισης στη στρατηγική της αυτο-απεικόνισης του καθεστώτος<sup>68</sup>. Ο Tolczyk αποφαινεται πως μόνο ο Σολζενίτσιν προβάλλει, χωρίς όμως να προτείνει σαφείς αξιόπιστες λύσεις, την στρατοπεδική εμπειρία ως ένα ηθικό πρόβλημα το οποίο απευθύνει ανοιχτά σε κάθε σοβιετικό αναγνώστη τον οποίο ταυτόχρονα προσκαλεί να αντιμετωπίσει, πρωτίστως συνειδησιακά, την πιο σκοτεινή όψη της σοβιετικής πραγματικότητας, χωρίς την διαμεσολάβηση κάποιας ιδεολογικής καθοδήγησης (ideological guidance) ούτε από τον ίδιο ούτε και από το καθεστώς<sup>69</sup>. Η μειωμένη παρατηρητική σκοπιά ή η οπτική της ουδετερότητας επισημαίνεται και από τον Pierre Daix ο οποίος, ωστόσο, της αποδίδει μια υπαινικτική θυμοσοφία: «Ο Σουκόφ δεν βγάζει από όλα αυτά κανένα συμπέρασμα. Παρατηρεί τα σημάδια με το έξυπνο, ακαταπρόνοητο βλέμμα του γέρου θυμόσοφου. Ένα μόνο σημάδι, μια νύξη και τίποτε άλλο»<sup>70</sup>.

---

<sup>67</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 26.

<sup>68</sup> Ο.π., Tolczyk σ. 254.

<sup>69</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 255.

<sup>70</sup> Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, ο.π., σ. 13. Υπό μια πιο τολμηρά εμπειριστατωμένη κριτική, ο Pierre Daix παραλληλίζει την «αδιαφορία» του Σουκόφ με την υπαρξιακή αδιαφορία του Μερσώ, του ήρωα του Αλμπέρ Καμύ στον *Ξένο*: «Οι φύλακες παρατηρούν το πόσο ο αριθμός Μ. 854 είναι ξένος σε αυτή τη χώρα που θα 'πρεπε να είναι ολονών, ξένος μέσα στο είδος των ανθρώπων... Έπαψε να αγωνίζεται ενάντια στην απόσταση, την πραγματική, κι αυτή του πνεύματος που τους χωρίζει. Δεν είναι υποταγή, μα αδιαφορία, όπως αυτή του Μερσώ». Ο.π., σ. 16.

Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, ο.π., σ. 13.



Αυτή η απουσία θέσης από το Σολζενίτσιν, σχετικά με το ηθικό πρόβλημα του ολοκληρωτισμού, ερμηνεύεται από τον Tolczyk, ως αποτέλεσμα μιας λογοτεχνικής στρατηγικής του συγγραφέα η οποία συνίσταται στην επιλογή της τριτοπρόσωπης αφηγηματικής εστίασης στην καθημερινότητα ενός μοναδικού εγκλείστου, του Ιβάν Ντενίσοβιτς Σουκόφ, ενός απλοϊκού χωριάτη ανίκανου, ή τουλάχιστον αδιάφορου, να συλλάβει το μέγεθος της ηθικής πρόκλησης της εμπειρίας του και, γενικεύοντας περισσότερο αφαιρετικά και κριτικά το προσωπικό του βίωμα, να ορίσει την ίδια του τη μοίρα<sup>71</sup>. Η παραπάνω διαπίστωση, όπως θα καταδειχθεί εν συνεχεία, διαφοροποιεί ριζικά την αφηγηματική οπτική της νουβέλας του Σολζενίτσιν από τις αφηγηματικές οπτικές στα ορόσημα έργα της λογοτεχνίας των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας στα οποία η έννοια της κριτικά αφαιρετικής αναγωγής της προσωπικής εμπειρίας συμβάλλει στον προσδοκώμενο ανακαθορισμό της ανθρώπινης μοίρας του εκάστοτε αφηγούμενου.

Αυτό που καθιστά ξεχωριστό το εγχείρημα του Σολζενίτσιν, προσθέτει ο Tolczyk, είναι η σύγκλιση της αφηγηματικής σκοπιάς με την οπτική του πρωταγωνιστή της αφήγησης, Σουκόφ, σα να εκτυλίσσεται η αφήγηση μέσα από τα μάτια του -θα μπορούσα να συμπληρώσω- αλλά όχι μέσα από τη φωνή του ή, θέτοντάς το διαφορετικά, σα να αφηγείται ο ίδιος την καθημερινότητα της ζωής του σε τρίτο πρόσωπο· είναι αυτό το «μπλέξιμο του εσωτερικού μονολόγου με την αντικειμενική περιγραφή», όπως παρατηρεί στον πρόλογο της γαλλικής έκδοσης του έργου ο Pierre Daix<sup>72</sup>.

Στο εκτεταμένο κεφάλαιο που αφιερώνει ο Tolczyk για να συζητήσει τις προεκτάσεις του δημόσιου διαλόγου που προκάλεσε η νουβέλα του Σολζενίτσιν στη Σοβιετική Ένωση, τίθενται, ήδη, οι διαφαινόμενες ενστάσεις πάνω στο ζήτημα της ηθικής έντασης του έργου: «Ο Ιβάν Ντενίσοβιτς δεν αρθρώνει τη γλώσσα της ιδεολογικής γενίκευσης, και ο ίδιος ο συγγραφέας παραμένει σιωπηλός και απόμακρος πίσω από τον πρωταγωνιστή του»<sup>73</sup>. Ωστόσο, ο αμερικανο-πολωνός

<sup>71</sup> Ο.π., Tolczyk, 257.

<sup>72</sup> Ενδεικτικό των αναταράξεων και των μεταστροφών που προκάλεσε η γαλλική μετάφραση του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* στο χώρο της αριστερής διανόησης αποτελεί το γεγονός πως ο Pierre Daix, βασικός αντίδικος των Κραβτσένκο και Ρουσσέ των οποίων τη μαρτυρία για την ύπαρξη των σοβιετικών γκουλάγκ κατηγορούσε ως συκοφαντία κατά του κομμουνισμού, προλόγισε, με λεπτές δόσεις αυτοκριτικής, την έκδοση της νουβέλας στη Γαλλία.

<sup>73</sup> Ο.π., Tolczyk, 258.

μελετητής αφήνει να εννοηθεί ότι το ζήτημα της ασαφούς και ενδεχομένως άτονης ηθικής έντασης του έργου αίρεται μέσω της μεταβίβασής της στο πεδίο της υπερ-οξυμένης ηθικής αντιληπτικότητας του αναγνώστη η οποία διαμεσολαβεί προκειμένου να συνδράμει την αδυναμία αναλυτικής και κριτικής παρατήρησης, εκ μέρους του πρωταγωνιστή, των συνθηκών που διαμορφώνουν με καθοριστικό τρόπο την ίδια του τη μοίρα:

«Υπό αυτές τις συνθήκες, η ανάλυση και η ανάληψη αυτής της ηθικής πρόκλησης μετατρέπεται σε υπόθεση του αναγνώστη (reader's job). Η λογοτεχνική στρατηγική του Σολζενίτσιν επιτάσσει τον ενεργό ρόλο του αναγνώστη στη σύνθεση φιλοσοφικών όρων ικανών να ορίσουν τη φύση του ηθικού προβλήματος που προβάλλεται στη νουβέλα και στην επίλυσή του. Ταυτόχρονα, καμία από αυτές τις (αναγνωστικές) επιλύσεις δε μπορεί να αναδειχθεί στην έσχατη επίλυση της προβαλλόμενης ηθικής πρόκλησης. Μπορεί μόνο να παραμείνει μια μαρτυρία ενός απευθυνόμενου διαλόγου ανάμεσα στον εκάστοτε (particular) αναγνώστη και το κείμενο, ενόσω το ίδιο το κείμενο παραμένει ανοιχτό και σε άλλους διαλόγους»<sup>74</sup>. Κλείνοντας αυτή την τοποθέτηση, αποδίδει στο Σολζενίτσιν την μοναδικότητα, μέσα στο σώμα της σοβιετικής λογοτεχνίας εν γένει, της εγκαθίδρυσης μιας ιδιαίτερας διαχτυκά διαλογικής μεθόδου συνδρομής της λογοτεχνίας στην προβολή της εμπειρίας του γκουλάγκ, ενός πολύσημα ανατρεπτικού θέματος για τις σοβιετικές αρχές.

Ωστόσο, αυτή η ες αεί πολυ-αναγνωσιμότητα και, κυρίως, η υπερ-όξυνση της αναγνωστικής ανταπόκρισης στις ηθικές κωδικοποιήσεις του έργου, προβάλλουν μια λογική ασυνέπεια, τουλάχιστον όσον αφορά στο σοβιετικό «αποσταλινοποιημένο» αναγνωστικό κοινό. Παραφράζοντας διακριτικά το καίριο ερώτημα που θέτει επίμονα ο Tolczyk, ο οποίος αφήνει εν τέλει να εννοηθεί ως εγγενές γνώρισμα της νουβέλας η αφηγηματική ύφανση του απαντητικού αδιεξόδου, «Ποιος είναι ο Ιβάν Ντενίσοβιτς», θα επιχειρήσω να επαναδιατυπώσω αντίστοιχα το ερώτημα «Ποιος είναι ο αναγνώστης του Ιβάν Ντενίσοβιτς;»

Στο βιβλίο του για τις νέες πολιτισμικές αξίες που καλλιέργησε με ολοκληρωτική επιμονή και ακατάλυτη συνέπεια το σταλινικό καθεστώς, ο David Hoffman θεωρεί ότι κυρίαρχη επιδίωξη αυτής της εκπολιτιστικής αποστολής (civilizing mission) υπήρξε η προκρούστεια «καλούπωση» κάθε υπηκόου στο

---

<sup>74</sup> Ο.π. Tolczyk.

πρότυπο του νέου σοβιετικού ανθρώπου<sup>75</sup>. Η υπερ-όξυνση της κριτικής παρατήρησης του αναγνώστη επί της υπερ-λανθάνουσας ηθικής έντασης του έργου καθίσταται προβληματική στο μέτρο που δεν μπορεί να εκληφθεί ως λογική η υπόθεση πως ο σοβιετικός αναγνώστης του 1962, προϊόν αυτού του εκπολιτιστικού εγχειρήματος του σοβιετικού καθεστώτος, απαλλάχθηκε, ως δια μαγείας, από την ολοκληρωτικά οργανωμένη διαδικασία μετατροπής του στο νέο άνθρωπο της μετεπαναστατικής σοσιαλιστικής κοινωνίας, αυτόν που ο Michel Heller κατονομάζει ως *homo sovieticus*, και κατέστη αυτομάτως ικανός ν' ανταποκριθεί ηθικά και διαλεκτικά, χωρίς κάποια ιδεολογική καθοδήγηση από το καθεστώς, στα αντικαθεστωτικά μηνύματα του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*.

Παρά το γεγονός, τ' οποίο αποδέχεται και η Miriam Dobson, πως πράγματι - κατά την αμφίρροπη δίνη του δημόσιου διαλόγου που προκάλεσε η έκδοση της νουβέλας στη σοβιετική κοινωνία- υπήρξε μια δραστήρια αντιπαράθεση όχι μόνο μεταξύ των μελών της σοβιετικής ιντελεγκέντσιας αλλά και των απλών αναγνωστών<sup>76</sup>, η πιθανότητα μιας τόσο ανεξάρτητης και υπερ-οξυμένης ηθικής ανταπόκρισης του γενικού αναγνώστη δεν φαντάζει απλά δύστοκη αλλά τα όρια της πρόσληψης του έργου από το σοβιετικό αναγνωστικό κοινό διαγράφονται διαυγώς από την Dobson ως ακολούθως: «Στις πιο σημαντικές όψεις του σχεδίου αποσταλινοποίησης συγκαταλέγεται το γεγονός ότι το (χρυσισσοφικό) εγχείρημα χτυπήθηκε, όχι τόσο από τους διαδόχους του Χρυσισσόφ, αλλά κυρίως από τη σφοδρή αντίσταση ενός σοβιετικού κοινού μνησικάκου σε οποιαδήποτε υποφαινόμενη απειλή κατά της φαντασιακής τους κοινότητας (*imagined community*) και βαθύτατα καχύποπτου απέναντι σε άτομα όπως ο Ιβάν Ντενίσοβιτς τον οποίο αντιμετωπίζουν ως ενσάρκωση του απολίτιστου, ξένου Άλλου»<sup>77</sup>. Είναι το ίδιο αυτό «μνησικάκο» κοινό των προνομιούχων του καθεστώτος το οποίο, σύμφωνα με την περιβόητη δήλωση της Αχμάτοβα για τις δύο συνυπάρχουσες Ρωσίες, έστειλε την άλλη Ρωσία των κατάδικων στις φυλακές<sup>78</sup>. ένα κοινό που, όπως επισημάνθηκε προηγούμενα, δικαιολογούσε τον εγκλεισμό τόσων εκατομμυρίων ατόμων προβάλλοντας ως επιχείρημα την λογικά ασυνεπή θέση ότι «όλοι αυτοί απέτυχαν ν'

<sup>75</sup> Βλ. αναλυτικά Hoffman D., *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity*, Ithaca, 2003.

<sup>76</sup> Ο.π., Dobson, σ. 600.

<sup>77</sup> Ο.π., Dobson, σ. 600.

<sup>78</sup> Τη σχόλιο της Αχμάτοβα υπάρχει στο άρθρο «The Stalin Question since Stalin» του S. F. Cohen (βλ. Dobson ο.π., σ. 599.)

ανταποκριθούν στο προφίλ του νέου σοβιετικού ανθρώπου με συνέπεια την αδυναμία ένταξής τους στη νέα σοβιετική κοινωνία»<sup>79</sup>.

Θα προσέθετα, ακόμη, πάνω στο ζήτημα της υπερ-όξυνσης της αναγνωστικής ανταπόκρισης, πως δεν είναι δυνατόν να παρακαμφθεί μια αυτονόητη a posteriori λογική συνεπαγωγή: Αν, κατά τη συγγραφή της νουβέλας, στις ηθικές και αισθητικές προθέσεις του συγγραφέα συμπεριλαμβάνονταν η αμφισβήτηση ή η παρότρυνση προς απόρριψη του σοβιετικού εγχειρήματος προς τον κομμουνισμό τότε θα έπρεπε να θεωρηθεί αδιανόητη η έκδοση, πόσο μάλλον η προώθηση, του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* από το σοβιετικό, έστω αποσταλινοποιημένο, καθεστώς.

Συνεπώς, θα ήταν ιδιαζόντως άτοπο να υποστηριχθεί πως, εν τέλει, όταν εκδόθηκε το έργο στη Σοβιετική Ένωση, υπήρχε ένα ενεργητικά ανταποκρινόμενο αναγνωστικό κοινό που ήταν ικανό να συλλάβει τις αντικαθεστωτικές διαστάσεις της νουβέλας του Σολζενίτσιν και να αναπτύξει μαζί του μια σχέση που θα εγκυμονούσε ενδεχομένως και την ανατροπή του καθεστώτος χωρίς, ωστόσο, το καθεστώς να το έχει αντιληφθεί. Μελετώντας επισταμένα την ειδική βιβλιογραφία, δεν είναι δύσκολο να συμπεράνει κανείς πως η αφέλεια δεν είναι εκ των εγγενών γνωρισμάτων του σοβιετικού ολοκληρωτισμού. Συνεπώς, φαντάζει υπερβολικά απερίσκεπτο να θεωρήσουμε ότι η νουβέλα του Σολζενίτσιν είναι ένα απόλυτα αντικαθεστωτικό κείμενο -η ίδια η έννοια «αντικαθεστωτικό» θα έχρηζε τότε αναλυτικότερων διευκρινίσεων- χωρίς να λάβουμε υπόψη την επισήμανση του Lukacs. Σχετικά με το ζήτημα της ενεργητικής ανταπόκρισης του αναγνώστη, αξίζει να υπερτονιστεί ότι η αρχή που παραμένει διαχρονικά ισχύουσα είναι ότι η νουβέλα τοποθετεί τους αναγνώστες της, όπως το θέτει ο Pierre Daix, απέναντι στην ευθύνη που έχουν να ζουν ως άνθρωποι<sup>80</sup>.

Παραπλήσιο πεδίο σύγκρουσης του αναγνωστικού κοινού, που αντανακλάται στη δημόσια διαμάχη των αρχών της δεκαετίας του 1960 εξ αφορμής της νουβέλας του Σολζενίτσιν, είναι ο υποβόσκων διαχωρισμός της σοβιετικής κοινωνίας σε «αυτούς που μιλούσαν και συμπεριφέρονταν ως πολίτες του κομμουνιστικού

---

<sup>79</sup> Ο.π., Dobson, σ. 588.

<sup>80</sup> Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn ΑΙ., *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, ο.π., σ. 26.

μέλλοντος και αυτούς που επέμεναν να πιστεύουν στα ήθη μιας «παλιάς»<sup>81</sup> Ρωσίας, όπως συμπεραίνει η Miriam Dobson.

Καταληκτικό σημείο της παράθεσης των παραπάνω επιχειρημάτων που αμφισβητούν την υπερ-οξυμένη κριτική ανταπόκριση του σοβιετικού αναγνώστη είναι η εδραίωση της θέσης πως ένα από τα βασικά γνωρίσματα της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, η ενεργητική ανταπόκριση του αναγνώστη (reader's active response), την οποία εναργώς επισημαίνει ο Tolczyk και συμπεριλαμβάνω παρακάτω στα βασικά κριτήρια του ορισμού, εγγράφεται κυρίως στο μετα-σοβιετικό/έξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης που ορίστηκε προηγούμενα και λιγότερο στο σοβιετικό/καθεστωτικό επίπεδο.

Θα ήταν δυνατό να ισχυριστεί κανείς πως οι μόνοι που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν ενεργητικά στις ηθικές επιταγές του έργου, την περίοδο της έκδοσής του, είναι οι ίδιοι οι πρώην κατάδικοι που βίωσαν προσωπικά την τραυματική εμπειρία του Ιβάν Ντενίσοβιτς στα σοβιετικά γκουλάγκ και πως αυτοί θα ήταν ικανοί να συλλάβουν, σε μεγαλύτερο βαθμό, την «υπερκωδικοποιημένη λέξη» του Σολζενίτσιν. Ωστόσο, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός πως αυτή η διαπίστωση είναι έγκυρη στο βαθμό που ληφθούν υπόψη οι προϋποθέσεις που ετέθησαν προηγουμένως, καθότι ακόμα και στο κοινό των ομοιοπαθών αναγνωστών πάντα υπάρχει ένα μέρος, ίσως το μεγαλύτερο, που διαβάζει το έργο υπό την καθεστωτική οπτική, όπως συνέβη και με αρκετούς εκπροσώπους της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ. Συνεπώς μόνο ένα ποσοστό αυτών των ομοιοπαθών αναγνωστών, πρώην κατάδικων, θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί στο μετα-σοβιετικό/έξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης.

Ποια άλλα επιχειρήματα έχουν διατυπωθεί, ωστόσο, υπέρ της άρσης της ενδεχόμενης μομφής κατά της «ατροφικής ηθικής συνείδησης» του Ιβάν Ντενίσοβιτς; Σύμφωνα με τον Tolczyk, αυτό επιτυγχάνεται με την πλαισίωση του βασικού πρωταγωνιστή από δευτερεύοντες, ψυχογραφικά ετεροβαρής χαρακτήρες, όπως είναι ο Αλιόσα, μέσω του οποίου εκδιπλώνεται η ανθρώπινη ικανότητα του κεντρικού ήρωα, Σουκόφ, να υπερβεί την πραγματικότητα του στρατοπέδου ιχνηλατώντας μια νέα πηγή αξιοπρέπειας ανεξάρτητης από το ολοκληρωτικό καθεστώς, κάτι που

---

<sup>81</sup> Ο όρος «παλιά» Ρωσία, τον οποίο η Dobson χρησιμοποιεί εντός εισαγωγικών, προφανώς αναφέρεται στα ήθη της προ-κομμουνιστικής Ρωσίας τα οποία αντανakλούνται στη συμπεριφορά του πρωταγωνιστή του έργου, Ιβάν Ντενίσοβιτς (βλ. Dobson, ο.π., σ. 599).

αντικατοπτρίζει και την ίδια την αντίληψη του Σολζενίτσιν επί του τρόπου υπερνίκησης της ολοκληρωτικής απανθρωποποίησης<sup>82</sup>. Οι συζητήσεις των ηρώων γύρω από το ενδεχόμενο της ύπαρξης του Θεού, της ανθρώπινης μοίρας κτλ. συνθέτουν ένα είδος αυτονόμησης των ιδεών που απελευθερώνονται από τη βαρύτητα των σταλινικο-κομμουνιστικών πεποιθήσεων που στοιχειώνουν, σχεδόν άκοιμα, τα έργα των περισσότερων εκπροσώπων της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ<sup>83</sup>. Επίσης, ο πρωταγωνιστής, παρά τη συνειδησιακή του νοχέλεια, περνά πάντα επιτυχώς όλες τις ηθικές δοκιμασίες απόρροια των οποίων είναι η ανάδυση του θύματος-νικητή (victim-victor)<sup>84</sup>.

Η Krystyna Pomorska προωθεί στη μελέτη της την ιδέα της διακριτικής εναντίωσης της λογοτεχνικής πρόθεσης του Σολζενίτσιν στη ριζικά ανανεωμένη ρώσικη πρωτοπορία της οποίας ο βασικός προσανατολισμός είναι η ανατροπή των πεπαλαιωμένων ηθικών και πολιτικών αξιών της τέχνης και της κοινωνίας έναντι της διαμόρφωσης του νέου ανθρώπου. Χαρακτηριστικές εκδοχές αυτής της νέας επαναστατικής ρωσικής τέχνης υπήρξε ο μαγιακοφσκικός φουτουρισμός και ο στρουκτουραλισμός του Kazimir Malevich: «Η δημιουργία μιας νέας κουλτούρας και η καταστροφή της παλιάς ήταν το πάθος αυτής της γενιάς»<sup>85</sup>. Σημείο ερευνητικής εστίασης, στην οπτική της Pomorska, αποτελεί η υπερ-κωδικοποίηση των συμπεριφορών και η αριθμοποίηση των ατόμων που επιβάλλει το σύστημα προκειμένου να εντείνει τον καταπιεστικό έλεγχο επί των εγκλείστων.

Άρα, σύμφωνα με την ίδια, ακόμα και η εμφατική επανα-προβολή του ονοματοδοτημένου πρωταγωνιστή αποτελεί μια μορφή λανθάνουσας αντίστασης, που εμφορείται στη σολζενιτισκή τέχνη, κατά της ασφυκτικά συστηματοποιημένης αποπροσωποποιητικής τεχνικής του σοβιετικού καθεστώτος. Ίδιας μορφής αντίσταση κατά της ισοπεδωτικής κωδικοποίησης των συμπεριφορών και αριθμοποίησης των ατόμων που επιχειρεί το σύστημα αποτελεί η ψυχογράφηση τόσο ετερόκλιτων χαρακτήρων και ανθρωπίνων παθών που προβάλλει ο συγγραφέας μέσα στη νουβέλα. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Pierre Daix που θεωρεί ότι όλα αυτά τα πρόσωπα που πλαισιώνουν τον Σουκόφ αποκτούν μέσα στο έργο την ανθρώπινή τους

---

<sup>82</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 278.

<sup>83</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 305.

<sup>84</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 281.

<sup>85</sup> Pomorska K., “The Overcoded World of Solzhenitsyn”, *Poetics Today*, 1, no.3, 1980: pp. 164.

αξιοπρέπεια<sup>86</sup>. Η Pomorska επιμένει εμφατικά στην ανάδειξη της σπουδαιότητας του σολζενιτσικού εγχειρήματος, τ' οποίο εξομοιώνει με το οργουελικό αφήγημα, ως ενζύμου άσκησης της κριτικής σκέψης του αναγνώστη και εξοικείωσής του με την πολυπλοκότητα των μηχανισμών του ολοκληρωτισμού που λανθάνουν κατά την ολοένα και πιο ασφυκτική εμπλοκή του στις προκλήσεις των νέων τεχνολογιών, της υπερ-πληροφόρησης και του κυβερνοχώρου<sup>87</sup>.

Στις καταληκτικές θέσεις της Dobson επί της ηθικής έντασης του έργου, στο μετα-σοβιετικό/εξω-καθεστωτικό επίπεδο ανάγνωσης, συγκαταλέγεται η άποψη πως το *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* του Σολζενίτσιν δημοσιεύεται εν τω μέσω δύο περίπλοκων σταλινικών μηχανισμών που, λίγο πολύ, κληροδοτούνται στο νέο χρουστσοφικό καθεστώς παρά τις όποιες αντιστάσεις του τελευταίου. Από τη μία, η σταλινική «εκπολιτιστική» διαδικασία, εκπεφρασμένη κυρίως μέσα από την τέχνη του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και την επίσημη προπαγάνδα, διαμόρφωσε τις αντιλήψεις των πολιτών που ανταποκρίνονταν σε έναν δεδομένο «πολιτιστικό» κώδικα συμπεριφοράς. Από την άλλη, η τιμωρητική φύση του σταλινισμού έφερε στην ύπαρξη τον αφύσικο μονόλιθο του γκουλάγκ, «εκεί όπου οι κοινωνικά εξοστρακισμένοι αποτέλεσαν μέρος μιας κοινότητας με εντελώς διαφορετικές αξίες και τρόπους συμπεριφοράς»<sup>88</sup>. Η Dobson αφήνει να εννοηθεί ότι το αφήγημα του Σολζενίτσιν δεν μπορεί ν' αναγνωστεί τελείως ανεξάρτητα από την πρόθεση του Χρουστσόφ να συνδράμει την κοινωνική, ιδεολογική και πολιτική αποκατάσταση των σχέσεων ανάμεσα σε αυτές τις δύο διαφορετικές κοινότητες και να προωθήσει την αναπόφευκτη συνάντηση του homo sovieticus και του ζεκ.

Παρά τις όποιες επιφυλάξεις που εκφράστηκαν κατά την συνοπτική παράθεση των πιο σημαντικών θέσεων της δημόσιας διαμάχης που προκάλεσε το έργο του Σολζενίτσιν στη σοβιετική κοινωνία, η αναντίρρητη διαπίστωση του πιο ένθερμου υπέρμαχου του *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* και προεξέχοντος μέλους της χρουστσοφικής ιντελιγκέντσιας, Tvardovsky, πως «η βασική επιδίωξη και πολιτιστική σπουδαιότητα του έργου είναι η διευθέτηση του σκοτεινού παρελθόντος

<sup>86</sup> Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, ο.π., σ. 18.

<sup>87</sup> Ο.π., Pomorska, σ. 167.

<sup>88</sup> Ο.π., Dobson, σ. 600.

από τους σοβιετικούς»<sup>89</sup> παραμένει διαχρονική και ισχύουσα στα δύο επίπεδα ανάγνωσης της νουβέλας.

Αφήνω για το τέλος το πιο ισχυρό τεκμήριο, κατά τη γνώμη μου, που μαρτυρεί υπέρ των, έστω κεκαλυμμένων, αντικαθεστωτικών προθέσεων του έργου. Πρόκειται για μια παρατήρηση που διατυπώνει ο Lukacs σχετικά με μια σημαντική αποσιώπηση στην αφήγηση της ημέρας του Ιβάν Ντενίσοβιτς και αυτή δεν είναι άλλη από τη σκέψη της αποφυλάκισης ή της διάλυσης του στρατοπέδου που, κατά τον Lukacs, δεν αντιμετωπίζεται ποτέ, ούτε σε όνειρο<sup>90</sup>. Πράγματι, το πιο ισχυρό κίνητρο ανθρωπιάς και αντίστασης στη φρίκη του ολοκληρωτισμού των γκουλάγκ είναι για τον κατάδικο η σκέψη της αποφυλάκισης ή της πτώσης του καθεστώτος. Ο αλβανός συγγραφέας Fatos Lubonja, στο ημερολόγιο φυλακής του, σημειώνει πως κάθε κατάδικος φαντάζεται ή ονειρεύεται την αποφυλάκισή του τουλάχιστον μία φορά την ημέρα<sup>91</sup>. Γιατί, άραγε, ο Ιβάν Ντενίσοβιτς αποτελεί εξαίρεση;

Ο Lukacs παρόλο που συλλαμβάνει το ερώτημα, το αφήνει, ωστόσο αναπάντητο ή το κωδικοποιεί ως υπαινιγμό. Υπάρχουν έτσι δύο ειδών υπαινιγμοί ή, ακριβέστερα, ένας διπλά κωδικοποιημένος εγκλιβωτισμένος υπαινιγμός: Πρώτα, ο υπαινιγμός στο κείμενο του Σολζενίτσιν ο οποίος δεν συγκαταλέγει την ιδέα της αποφυλάκισης στις σκοτούρες της ημέρας του Ιβάν Ντενίσοβιτς. Έπειτα, ο υπαινιγμός στην κριτική του Lukacs επί του κειμένου του Σολζενίτσιν. Τι τελικά υπαινίσσονται οι δύο συγγραφείς;

Έχει ήδη ειπωθεί προηγούμενα πως, κατά το έτος έκδοσης της νουβέλας, το δίκτυο των σοβιετικών γκουλάγκ διανύει μια περίοδο επανάκαμψης. Συνεπώς, αφήνοντας τον ήρωά του χωρίς τη σκέψη της αποφυλάκισης, ο Σολζενίτσιν καταγγέλλει όχι μόνο τον σταλινικό τρόμο αλλά ως ένα βαθμό μέμφεται ως επιφανειακή και υποκριτική την αποσταλινοποίηση του χρουστσοφικού καθεστώτος. Από την άλλη, ας μην ξεχνάμε ότι και ο ίδιος ο Lukacs γράφει και εκδίδει την κριτική

---

<sup>89</sup> Ο.π., Tolczyk, σ. 281.

<sup>90</sup> Ο.π., Lukacs, σ. 22. Υπό μια διαφορετική κριτική προσέγγιση, την οποία, για λόγους που ήδη αναπτύχθηκαν, πρακτικά θεωρώ λιγότερο πιθανή, ο Pierre Daix θεωρεί εσκεμμένη αυτή την αποσιώπηση προκειμένου να αποδοθεί λογοτεχνικά κωδικοποιημένη στη σολζενιτσική αφήγηση η πεμπτοσύα του αδιέξοδου εγκλεισμού του Ιβάν Ντενίσοβιτς: «Πραγματικά η κόλαση για τον Ιβάν Ντενίσοβιτς είναι πως δεν υπάρχει πουθενά το μέλλον». Βλ. Πρόλογο στο Solzhenitsyn, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, ο.π., σ. 13.

<sup>91</sup> Lubonja Fatos, *Στο δέκατο έβδομο έτος*, ed. "Marin Barleti", Tiranë 1994, σ. 148.



του για τον Σολζενίτσιν σε συνθήκες ακόμη πιο ασφυκτικής ανελευθερίας. Επομένως, η σύλληψη της παρατήρησής του που αφορά στην απουσία κάθε προοπτικής αποφυλάκισης του Ιβάν Ντενίσοβιτς στρέφεται ενάντια στις σταλινικού τύπου μεθοδεύσεις της νέας σοβιετικής νομενκλατούρας του καθεστώτος Μπρέζνιεφ. Εξάλλου, παρά τις όποιες μεταμορφώσεις του καθεστώτος, ο θεσμός του γκουλάγκ, σύμφωνα με την Applebaum, διήρκησε όσο η και η ίδια η Σοβιετική Ένωση<sup>92</sup>.

Υπάρχει, άλλωστε, μέσα στο σολζενιτσικό αφήγημα, και η πολύ συμβολική σκηνή της παράταξης των ζεκ στο φρουραρχείο του στρατοπέδου, η οποία θίγει, με πολύ πιο άμεσο τρόπο, το ζήτημα της στρατοπεδοποίησης της σοβιετικής κοινωνίας αλλά και την αμφισβήτηση του ίδιου του οραματισμού του μέλλοντος στην ευαγγελική προοπτική της αφήγησης του σοβιετικού σοσιαλισμού: «*Πέντε δρόμοι συναντιούνται μπροστά στο φρουραρχείο· μια ώρα νωρίτερα, όλα τα εργοτάξια είχαν συγκεντρωθεί εκεί. Αν έχτιζαν σπίτια κατά μήκος αυτών των δρόμων κι έφτιαχναν έτσι στο σχέδιο τούτο την πόλη του μέλλοντος, η κεντρική πλατεία θα ήταν σίγουρα εδώ που βρίσκεται σήμερα το φρουραρχείο κι ο τόπος της έρευνας. Έτσι, όπως σήμερα τα εργοτάξια ξεχύνονται από παντού εκεί, θα γίνονταν τότε οι λαϊκές παρελάσεις*»<sup>93</sup>.

Ταυτόχρονα, επειδή παραμένει εξίσου σημαντική η ειδολογική του διάσταση, η νουβέλα του Σολζενίτσιν, εισάγοντας νέα στοιχεία και ασκώντας ισχυρή επίδραση, διευρύνει τις δυνατότητες του λογοτεχνικού γένους στο οποίο ανήκει. Συμβαίνει, δε, να είναι το κείμενο που βρίσκεται στην απαρχή του γένους αυτού, υπό την έννοια ότι ενσωματώνει την κατά Glowinski μέγιστη συνείδηση του γένους<sup>94</sup>. Παρά τις αντιμαχόμενες απόψεις που συνοδεύουν το έργο, αναμφίβολα, το *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* φωτίζει την οδό της επιστροφής του επί χρόνια αγνοημένου και βασανισμένου ανθρώπου στην επιφάνεια της ύπαρξης. Το ίδιο το έργο μένει μετέωρο στην αμφισημία όπως υπαινίσσεται άλλωστε και ο αφηγητής του Σολζενίτσιν: «*Ο άνθρωπος μπορεί να δει τη ζωή του ν' αλλάζει προς τη μία ή την άλλη πλευρά*»<sup>95</sup>.

<sup>92</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 22.

<sup>93</sup> Ο.π., Solzhenitsyn, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, σ. 175.

<sup>94</sup> Βλ. αναλυτικά Glowinski M., «Τα λογοτεχνικά γένη» στο Angenot M., Bessiere J., Fokkema D., Kushner E., *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, εκδ Gutenberg, 210, σ. 141-162.

<sup>95</sup> Ο.π., Solzhenitsyn, σ. 170.

## A. 2. Η αντικαθεστωτική σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ

Εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο το ζήτημα της υπερ-κωδικοποιημένης ηθικής έντασης της νουβέλας του Σολζενίτσιν και διαπιστώθηκε πως, παρόλο το ανθρωπιστικό και καταγγελτικό του στίγμα, αναφορικά στο φαινόμενο του σταλινισμού, δεν είναι διόλου εύκολο να ειπωθεί ότι καταγγέλλει εξίσου δηλωτικά τη συνέχιση των πολιτικών καταπίεσης από το νέο αποσταλινοποιημένο καθεστώς του Νικήτα Χρουστσόφ. Αναντίρρητα όμως το έργο -«σπερματικά αντικαθεστωτικό» το χαρακτηρίζει ο Zizek- εγγράφεται ως πρωτόλειο μιας συνειδητά αντικαθεστωτικής λογοτεχνίας που διογκώνεται ολοένα κατά την επόμενη εικοσαετία<sup>96</sup>.

Ο ίδιος ο Σολζενίτσιν, άλλωστε, στα επόμενα μεγάλα έργα του, στο *Περίπτερο Καρκινοπαθών*, στον *Πρώτο Κύκλο* και κυρίως στο *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* (1973), υιοθετεί αφειδώς μια πιο αμείλικτα αντικαθεστωτική γραφή. Πρώτος καθοριστικός παράγοντας, σε αυτή την εξέλιξη υπήρξε, οπωσδήποτε, το πραξικόπημα του Μπρέζνιεφ εναντίον του Χρουστσόφ και οι ακόμη πιο ασφυκτικοί περιορισμοί που επιβλήθηκαν στις ατομικές ελευθερίες. Θα μπορούσε να προστεθεί επίσης η παγκόσμια καταξίωση του συγγραφέα που οδήγησε τη Σουηδική Βασιλική Ακαδημία να του απονεμίσει το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας για το έτος 1970, διαμορφώνοντας έτσι μια ασπίδα προστασίας για τον Σολζενίτσιν εντός Σοβιετικής Ένωσης. Τελευταίος και πιο αχαρτογράφητος παράγοντας υπήρξε, ενδεχομένως, μια εσωτερική και ψυχολογική μεταστροφή του συγγραφέα διαπιστευμένη και ερμηνευμένη από τους κριτικούς ως «θρησκευτικός μυστικισμός» του Σολζενίτσιν, που κλόνισε στη συνείδηση του συγγραφέα την πίστη του στις αξίες του κομμουνισμού, του σοβιετισμού και ούτω καθεξής<sup>97</sup>.

«Τα γραπτά μου αφορούν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης όσο αυτά του Εξυπερύ στον ουρανό ή του Μέλβιλ στη θάλασσα», γράφει για να αποδώσει την ουσία του λογοτεχνικού του έργου ο Βαρλαάμ Σαλάμοφ, ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ μαζί με τον Σολζενίτσιν,

<sup>96</sup> Η Applebaum σημειώνει πως, παρόλο που αυτό αποτελεί το πρώτο μυθιστόρημα του Σολζενίτσιν, μετά την έκδοσή του η επίσημη λογοτεχνική καριέρα του συγγραφέα φτάνει στο τέλος της, εννοώντας ότι τα επόμενα έργα του απαγορεύονται ως αντικαθεστωτικά και εκδίδονται μόνο στο εξωτερικό (ο.π., Applebaum, σ. 625)

<sup>97</sup> Βλ. αναλυτικά Malia Martin, “A War on Two Fronts: Solzhenitsyn and the Gulag Archipelago”, ο.π.

παρόλο που το έργο του εκδόθηκε αποσπασματικά -κυρίως στο εξωτερικό κατά τη δεκαετία του 1960 και 1970- και όχι ολοκληρωμένο ενόσω ζούσε ο συγγραφέας. Απομονωμένος, δύστροπος, σχεδόν απροσάρμοστος, ζώντας τον περισσότερο καιρό μετά την μακρόχρονη φυλάκισή του στο περιθώριο, βασανιζόμενος τα τελευταία χρόνια της ζωής του από την παράνοια<sup>98</sup>, ο Σαλάμοφ, με το ογκώδες έργο του *Ιστορίες από την Κολιμά*, μεταφρασμένο πλέον στις περισσότερες γλώσσες του κόσμου, κληροδοτεί στις επόμενες γενεές ένα λογοτεχνικό μνημείο ανθρωπισμού, που διαιωνίζει το μήνυμα της ανάδυσης της συνειδήσεως του Καλού: «Δεν υπάρχει τίποτα στις *Ιστορίες από την Κολιμά* που να μην εμπλέκει την υπερκέραση του κακού και τον θρίαμβο του καλού – εάν αυτό το κατανοήσουμε μέσα στο σχέδιο της τέχνης»<sup>99</sup>. Κατατάσσεται σήμερα στους κλασικούς Ρώσους συγγραφείς.

Ομολογουμένως, η προσπάθεια χαρτογράφησης του είδους της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, σύμφωνα με την Leona Toker, παρουσιάζει αρκετές θεωρητικές αντιξοότητες καθώς είναι δέσμια της χαώδους διάστασης του ίδιου του θεσμού του γκουλάγκ. Πολλοί λίγοι συγγραφείς κατάφεραν να διασώσουν τις ιστορίες τους από τα πρώτα χρόνια του σταλινικού τρόμου και ο καθένας επέλεξε διαφορετικές αφηγηματικές φόρμες και λογοτεχνικά είδη προκειμένου ν' αποτυπώσει την ξεχωριστή και μοναδική μαρτυρία του: ημερολόγια, ποίηση, νουβέλες, διηγήματα, τεκμηριωτική και μυθιστορηματική πρόζα.

Μεταξύ των πιο αξιόλογων εκπροσώπων της αντικαθεστωτικής σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ, τα περισσότερα έργα της οποίας εκδόθηκαν στο εξωτερικό, μπορούν να συμπεριληφθούν διάφοροι συγγραφείς. Ο πολωνός Gustav Herling αναπαριστά στο μυθιστόρημά του *Ένας άλλος κόσμος* τις συνθήκες ζωής των καταδίκων στα γκουλάγκ κατά τα χρόνια του Β'Π.Π. Υπάρχει ακόμη ο Victor Kravchenko, γνωστός για την πολεμική της γαλλικής διανόησης που προκάλεσε η έκδοση του έργου του *Επέλεξα την ελευθερία* και προβλήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο ως υπόθεση «Ρουσέ-Κραβτσένκο». Πολυμεταφρασμένο και μοναδικό στο σώμα της λογοτεχνίας του γκουλάγκ είναι το έργο της Margarete Buber-Neumann καθότι εξιστορεί τις εμπειρίες της τόσο από το ναζιστικό στρατόπεδο όσο και από το

<sup>98</sup> Τα στοιχεία αντλή από την εισαγωγή της Ελένης Μπακοπούλου στην ελληνική μετάφραση του έργου. Βλ. Shalamov Varlam, *Ιστορίες από την Κολιμά*, Εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα 2011.

<sup>99</sup> Βλ. Boym Svetlana, "Banality of Evil," Mimicry, and the Soviet Subject: Varlam Shalamov and Hannah Arendt", *Slavic Review*, Vol. 67, No. 2 (Summer, 2008), pp. 342-363, σ. 344.

σοβιετικό γκουλάγκ. Σημαντική υπήρξε επίσης η αφηγηματική συμβολή της Evgenia Ginzburg όσο και του γιου της και γνωστού ρώσου συγγραφέα Vasily Aksyonov στα έργα των οποίων απομυθοποιείται και αποδομείται η υπερτροφική φαντασιοπληξία του σοβιετικού κομμουνισμού. Με τις αφηγήσεις του, ο Pyotr Yakir, θεματοποιεί την αντικαθεστωτική δράση των διάσπαρτων παράνομων οργανώσεων στη Σοβιετική Ένωση και τις αμείλικτες διώξεις των μελών τους<sup>100</sup>. Ο Anatoly Marchenko είναι ο πρώτος συγγραφέας που μαρτυρεί για τις συνθήκες εγκλεισμού στα γκουλάγκ κατά την περίοδο της αποσταλινοποίησης των καθεστώτων Χρουστσόφ και Μπρέζνιεφ<sup>101</sup>.

Κατά τη δεκαετία του 1970, το σοβιετικό καθεστώς επιτρέπει σε μερικές χιλιάδες υπηκόους τους, που στην πλειονότητά τους υπήρξαν διαφωνούντες και διωκόμενοι, να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό με αποτέλεσμα να εκδοθούν, με τη μορφή *σαμιζντάτ*<sup>102</sup>, δεκάδες αξιόλογα έργα που εξάγουν αφηγηματικά τη σοβιετική εμπειρία με το γκουλάγκ να καταλαμβάνει περίοπτη θέση σ' αυτές τις εξιστορήσεις<sup>103</sup>.

Θεωρούμενο ως το σημαντικότερο ρωσικό μυθιστόρημα του εικοστού αιώνα, το έργο *Δόκτωρ Ζιβάγκο* του συγγραφέα Μπόρις Πάστερνακ αποτελεί το πρότυπο παράδειγμα αυτών των εκδόσεων. Αμέσως μετά την κυκλοφορία του στο εξωτερικό, αρχικά στην Ιταλία το 1957, το σοβιετικό καθεστώς εξαπολύει μια βίαιη εκστρατεία μίσους εναντίον του Πάστερνακ που τον ακολουθεί μέχρι το θάνατό του, τρία χρόνια αργότερα, και ενώ του είχε ήδη απονεμηθεί το Νόμπελ λογοτεχνίας του έτους 1958. Το αριστούργημα του Πάστερνακ είναι το πρώτο έργο που οριοθετεί ευκρινώς την

<sup>100</sup> Βλ. Yakir Pierre, *Αναμνήσεις από τα παιδικά χρόνια. Από τις μεγάλες εκκαθαρίσεις του Στάλιν*, μτφ. Δ. Π. Κωστελένος, Εκδόσεις Εφημερίδος Επαγρύπνησις, Αθήνα.

<sup>101</sup> Τα στοιχεία αντλή από τη μελέτη της Toker για το corpus της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ. Αναλυτικά βλ. Toker Leona, *Return from the Archipelago*, σ. 28-72.

<sup>102</sup> Κυριολεκτικά, ο όρος σημαίνει «ιδιωτικός εκδοτικός οίκος» ενώ, σε μεταφορικό επίπεδο παραπέμπει στον παράνομο τύπο. Πρόκειται για ένα εκδοτικό δίκτυο των ρώσων εμικρέδων που δεν προωθούσαν μόνο την κυκλοφορία των αντικαθεστωτικών μυθιστορημάτων αλλά και μια σειρά επιστολών, γραμμάτων, δοκιμίων προερχομένων από τους διωκόμενους του σοβιετικού καθεστώτος. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του σοβιετικού καθεστώτος, όταν υιοθετήθηκαν πιο ελαστικές πολιτικές διώξης, σε μορφή *σαμιζντάτ* κυκλοφορούσε και εντός της Σοβιετικής Ένωσης απαγορευμένη αντικαθεστωτική λογοτεχνία. (αναλυτικά βλ. Lakes Kenneth, *Samizdat to Dissident: De-Stalinization through the Publication of Gulag Narratives in the USSR during the 1960s and 1970s*).

<sup>103</sup> Ο.π. Toker, σ. 59.

έννοια της αντικαθεστωτικής παρέμβασης του συγγραφέα και την αυτονομία του διανοούμενου έναντι οποιασδήποτε ιδεολογικής προσκόλλησης.

Εξέχουσα και μαρτυρική μορφή του αγώνα εναντίον του σταλινικού ολοκληρωτισμού, ίδιας λογοτεχνικής εμβέλειας με τον Πάστερνακ, είναι ο ποιητής Όσιπ Μάντελσταμ. Το άκρως τολμηρό ποίημα του «Ο βουνίσσιος του Κρεμλίνου», μια καταγγελτική διακωμώδηση ενάντια στην γκροτεσκικά παράλογη προσωπολατρία του Στάλιν που έγραψε ο Μάντελσταμ κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Τρόμου, στάθηκε η αφορμή για την συστηματική και ανελέητη δίωξη του ποιητή ο οποίος γλίτωσε τη θανατική ποινή κατόπιν παρεμβάσεως του Πάστερνακ προς τον ίδιο τον Στάλιν<sup>104</sup>. Παρόλα αυτά, η απέχθεια και η δυσφορία του Μάντελσταμ προς τη γενικευμένη καταστολή του ανθρώπινου πνεύματος που επιχειρήθηκε στην εποχή του από το σταλινικό μηχανισμό υπήρξε καθοριστική για την τραγική του κατάληξη. Ο Μάντελσταμ πέθανε σε κάποιο στρατόπεδο πριν εκτίσει την ποινή από τη δεύτερη φυλάκισή του, στην ηλικία των σαράντα επτά ετών.

Η σύζυγός του, Ναντιέζντα Μάλντεσταμ, υπήρξε εκείνη που περιέσωσε το ώριμο έργο του ποιητή και συνέγραψε τη δική της μαρτυρία υπό τον τίτλο *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*<sup>105</sup> αφηγούμενη τις εντάσεις των διώξεων που ασκήθηκαν στην οικογένειά της από τη NKVD: «Το βαθύτερο θέμα των απομνημονευμάτων της είναι ο πόλεμος ανάμεσα στις ανθρωπιστικές αξίες και στο χρησιμοθηρικό σύστημα που επιβλήθηκε πρώτα με το νόμο και ύστερα με την τρομοκρατία»<sup>106</sup>. Κατά τον Seamus Heaney, το λογοτεχνικό έργο του ζεύγους Μάλντεσταμ, αποτελεί επίτευγμα συνεισφοράς στην «παγκόσμια κουλτούρα».

«Υπάρχουν δύο Ρωσίες στις μέρες μας. Η μία έστειλε την άλλη στη φυλακή», έγραψε η Άννα Αχμάτοβα για να εκφράσει τις συνταρακτικές συνέπειες στις ζωές των συμπατριωτών της ύστερα από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου και την σταλινική εφαρμογή της στην αχανή χώρα της. Γνωστή στην προεπαναστατική Ρωσία ως πρωτοπόρος του λογοτεχνικού ρεύματος του ακμείσμου επέλεξε να μην εγκαταλείψει τη χώρα της παρά την διακριτική αποστασιοποίησή της από τον μπολσεβικισμό.

<sup>104</sup> Βλ. Heaney Seamus, *Η κυβέρνηση της γλώσσας*, «Όσιπ και Ναντιέζντα Μάντελσταμ», εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008, σ 179-215.

<sup>105</sup> Μάντελσταμ Ναντιέζντα, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*, πρόλ. Βιστωνίτης Αν., μετφρ. Αργυροπούλου, Μεταίχμιο, 2017.

<sup>106</sup> Ο.π., Heaney, σ. 191.

Ακολούθησαν συλλήψεις και εκτελέσεις αγαπημένων της προσώπων, μεταξύ των οποίων ο πρώτος της σύζυγος Nikolay Gumilyon, ο φίλος της Όσιπ Μάλντεσταμ και ο γιος της, που σημάδεψαν για πάντα τη σκέψη και την ψυχή της. Κατάφερε να εγγράψει τις τραυματικές εμπειρίες του διωγμού και του ανθρωπίνου πόνου στην ποιητική συλλογή *Ρέκβιεμ* που κυκλοφόρησε στα ρωσικά το 1963 στο Μόναχο. Η δίωξη της Αχμάτοβα, παρατηρεί ο ιστορικός Tony Judt, αντικατοπτρίζει, σε μεγάλο βαθμό, τα βασικά σημεία μιας καρικατουρίστικης καθεστωτικής μανίας εναντίον των ποιητών που εκδηλώθηκε μέσω μιας σειράς συμβατικών κατηγοριών: θρησκεία, πορνεία, αποξένωση από τις μάζες<sup>107</sup>. Τα ποιήματα της Αχμάτοβα, σύμφωνα με τη Sophie Benech, μιλούν γι αυτά που βίωσε η ίδια, «την αναμονή μπροστά στις φυλακές ώστε να δώσει τα δέματά της, τον πόνο της μάνας που της πήραν το γιο της, κι εκείνη την αγωνία, τον εξευτελιστικό φόβο που βάραινε πάνω από μian ολόκληρη χώρα για περισσότερο από μισό αιώνα»<sup>108</sup>.

Μέσα σε αυτή την «ατέλειωτη διαδικασία μονταρισμάτων»<sup>109</sup> της εποχής της αποσταλινοποίησης, συγγράφεται από τον Βασίλι Γκρόσμαν το κυριολεκτικά και μεταφορικά ογκώδες μυθιστόρημα *Ζωή και Πεπρωμένο*<sup>110</sup>. Στο έργο εξιστορούνται οι περιπλανήσεις των μελών μιας οικογένειας στα ερεβώδη τοπία του πολέμου, των σκοτεινών ανακριτικών κελιών, των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης αλλά και των σταλινικών γκουλάγκ. Πρωτίστως, όμως, το μυθιστόρημα του Γκρόσμαν συλλαμβάνει διαυγώς το βάθος της ανθρώπινης ψυχής που θριαμβεύει στη δοκιμασία του ολοκληρωτισμού. Σε αντίθεση με το *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* του οποίου η σοβιετική λογοκρισία επέτρεψε την έκδοση, το *Ζωή και Πεπρωμένο* που γράφτηκε μεταξύ των ετών 1952-1968 κατασχέθηκε από την KGB επί καθεστώτος Χρυστόφοφ, αν και μέχρι τότε ο Γκρόσμαν θεωρούνταν ένας καθεστωτικός συγγραφέας. Σύμφωνα με τον Francois Furet, η δίωξη του έργου μαρτυρεί τόσο την ραγδαία μεταστροφή του Γκρόσμαν από σοβιετικό σε αντι-σοβιετικό συγγραφέα<sup>111</sup> όσο και την παραδοξότητα των αντιφάσεων του χρουστσοφισμού που δεν υπήρξε παρά ένα σύστημα εξουσίας εν μεταβάσει από το πεδίο του απόλυτου

<sup>107</sup> Είναι γνωστή η χυδαία επίθεση του Ζντάνοφ εναντίον της που την αποκάλεσε «καλόγρια και πόρνη». Βλ. Judt Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, ο.π., σ. 193.

<sup>108</sup> Βλ. Εισαγωγή Sophie Benech στο Ahmatova A., *Ρέκβιεμ*, μετφρ: Άρης Αλεξάνδρου, Άγρα, 2011.

<sup>109</sup> Ο.π., Furet, σ. 468.

<sup>110</sup> Grossman Vasily, *Ζωή και πεπρωμένο*, μετφρ. Μπλανάς Γ., Γκοβόστη, 2013.

<sup>111</sup> Ο.π., Furet, σ. 468-472.

ολοκληρωτισμού στο πεδίο της αστυνομοκρατίας<sup>112</sup>. Συνέπεια αυτής της κατάσχεσης υπήρξε η αρκετά καθυστερημένη έκδοση του μυθιστορήματος στη Δυτική Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1980 που σήμανε και την παγκόσμια αναγνώριση του μέχρι τότε άγνωστου συγγραφέα.

Η έννοια του πολιτικού διωκόμενου, όπως παρατηρεί η Applebaum, υπέστη η ίδια μεταμορφώσεις κατά τον ρου των πολιτικών εξελίξεων στη Σοβιετική Ένωση. Αυτό έχει ως συνέπεια να διαμορφωθεί μια νέα γενιά λογοτεχνών με έντονα συνειδητοποιημένη την αντικαθεστωτική τους ταυτότητα που τους ώθησε να δράσουν σε μια κοινωνικά περιθωριακή και πολιτικά αντισυστημική σκηνή από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Στη νέα γενιά των αποκαλούμενων «αντικαθεστωτικών»<sup>113</sup>, κατατάσσονται τέσσερις σπουδαίοι λογοτέχνες το έργο των οποίων αντικατοπτρίζει, με μια ιδιαίτερα ποιοτική και αναλυτική προσέγγιση, τα δαιδαλώδη πλοκάμια του σοβιετικού μηχανισμού καταπίεσης. Πρόκειται για τους ποιητές Αντρέι Σινιάφσκι, Γιούλι Ντανιέλ, Γιόζεφ Μπρόντσκι και το συγγραφέα Βλαντιμίρ Μπουκόφσκι.

Οι δύο πρώτοι, μεταφρασμένοι ήδη στο εξωτερικό μέσω των σαμιζντάτ, έγιναν ευρύτερα γνωστοί διότι το σοβιετικό καθεστώς έστησε εναντίον τους την πρώτη επίσημη λογοτεχνική δίκη. Κατά τη διάρκειά της, οι δύο αντιφρονούντες ποιητές καταδικάστηκαν, βάσει του άρθρου περί «Αντισοβιετικής υποκίνησης και προπαγάνδας», σε στέρηση της ελευθερίας και καταναγκαστική εργασία αποκλειστικά για το περιεχόμενο του λογοτεχνικού τους έργου που κρίθηκε από το δικαστικό σώμα ως «εχθρικό προς το πνεύμα των σοβιετικών αξιών»<sup>114</sup>. Ως βαρύνουσα ενοχοποιητική δράση καταλογίστηκε στον Αντρέι Σινιάφσκι η συγγραφή του δοκιμίου *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*<sup>115</sup> στο οποίο επιχειρήθηκε από μια φιλοσοφο-ψυχολογική οπτική η ασφυκτική εποπτεία της λογοτεχνίας από το καθεστώς<sup>116</sup>.

---

<sup>112</sup> Ο.π., Furet, σ. 481.

<sup>113</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 628.

<sup>114</sup> Για εξαντλητική μελέτη του ποιητικού μεγέθους και της αντικαθεστωτικής δράσης του Αντρέι Σινιάφσκι βλ. Markesinis Eugenie, *Andrei Siniavskii: A Hero of His Time?* Hardcover, London 2013.

<sup>115</sup> <sup>115</sup> Siniavski Andrei, *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*; μτφρ. Τατιάνα Ντίκο, εκδ. Γ. Λαδιά, Αθήνα 1976.

<sup>116</sup> Βλ. εισαγωγή Diko T. στο Siniavski Andrei, *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*; εκδ. Γ. Λαδιά, 1976.

Ο Βλαντιμίρ Μπουκόφσκι, ενεργό μέλος των παράνομων αντικαθεστωτικών οργανώσεων, κυκλοφόρησε μια σειρά γραπτών με κεντρικό θέμα την διαφοροποίηση των σοβιετικών αρχών στην ασκούμενη δίωξη κατά των διανοουμένων αντιφρονούντων στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η νέα τακτική δίωξης της KGB δεν προέβλεπε πλέον τον εγκλεισμό των αντικαθεστωτικών συγγραφέων στο δίκτυο των κοινών γκουλάγκ αλλά σε ειδικά ψυχιατρικά νοσοκομεία με υποχρεωτικό όρο την χορήγηση αμφιβόλων παρενεργειών ψυχοφαρμάκων. Ο Μπουκόφσκι μαρτυρεί ακόμη για τις ιατρικές γνωματεύσεις στις οποίες υπόκειντο οι κατάδικοι. Στις γνωματεύσεις αυτές επινοήθηκε ο όρος «υφέρπουσα σχιζοφρένεια» προκειμένου το σύστημα εξουσίας να ερμηνεύσει τη διάσταση του αντικαθεστωτικού κινήματος μέσα στη σοβιετική κοινωνία<sup>117</sup>.

«Δεν είναι δύσκολο να προσέξει κανείς κατευθείαν την μοναδικότητα και ταυτόχρονα την οικουμενικότητα της αναφοράς του ποιητικού οράματος του Γιόσεφ Μπρόντσκι», σημειώνει μεταξύ άλλων ο W.H. Auden κατά την παρουσίαση του ποιητικού έργου του Μπρόντσκι στο αγγλικό αναγνωστικό κοινό. Είναι επίσης ευδιάκριτη, σύμφωνα πάντα με τον Auden, η πρόθεση του ποιητή να μην ακολουθήσει, σε αντίθεση με πολλούς συγχρόνους του, το προβεβλημένο και ταυτόχρονα καθεστωτικά επιβεβλημένο παράδειγμα της «δημόσιας ποίησης» που εγκαινιάζει στα πρώτα επαναστατικά χρόνια ο Μαγιακόφσκι<sup>118</sup>. Αυτές είναι, συνοπτικά, οι βασικές ποιητικές αρετές που συνέδραμαν στο να ανατείλει νωρίς, υπό την πνευματική προστασία της ηλικιωμένης Αχμάτοβα, το άστρο του Μπρόντσκι.

Ο Μπρόντσκι συλλαμβάνεται και καταδικάζεται από τις σοβιετικές αρχές το 1964 με στέρηση της ελευθερίας και καταναγκαστική εργασία με την κατηγορία του «κοινωνικού παρασιτισμού» και του αντισοβιετικού περιεχομένου των γραπτών του, τα οποία η δικαστική αρχή δεν αναγνωρίζει ως καλλιτεχνικά δημιουργήματα και τον ίδιο ως ποιητή. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 υποχρεώνεται να εγκαταλείψει τη Σοβιετική Ένωση. Για το σύνολο του έργου του και την στάση του ενάντια σε κάθε μορφή καταπίεσης της σοβιετικής εξουσίας, του απονεμήθηκε το Νόμπελ Λογοτεχνίας για το έτος 1987<sup>119</sup>.

<sup>117</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 649.

<sup>118</sup> Βλ. πρόλογο W.H. Auden στο Joseph Brodsky, *Selected Poems*, Penguin, 1973.

<sup>119</sup> Βλ. αναλυτικά Δρόσου Κ., *Ιωσήφ Μπρόντσκι. Ο ποιητής και η KGB*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1988 και Εισαγωγή G.L. Kline στο Joseph Brodsky, *Selected Poems*, ο.π.



Την περίοδο της γκορμπατσοφικής γκλάσνοστ, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, το νέο σοβιετικό καθεστώς επέτρεψε την έκδοση αρκετών αντικαθεστωτικών έργων, εκδομένων από καιρό στο εξωτερικό, σε μια ύστατη πολιτική προσπάθεια που επιχειρήθηκε προκειμένου να εξανθρωπιστεί και να φιλελευθεροποιηθεί το σύστημα διακυβέρνησης. Όπως έκανε άλλοτε ο Χρυστσόφ, έτσι και ο Γκορμπατσόφ θεώρησε ότι η έκδοση έργων της αντικαθεστωτικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ θα συνέδραμε στην ποιοτική και ριζική αντιμετώπιση των σφαλμάτων του παρελθόντος της σοβιετικής εξουσίας, χωρίς, ωστόσο, να υπολογίσει ότι, τη στιγμή που θα αποκαλυπτόταν η αλήθεια για το σταλινικό παρελθόν, την ίδια ακριβώς στιγμή θα κατέρρεε και ο μύθος του μεγαλείου της Σοβιετικής Ένωσης<sup>120</sup>: «Η βία, η αιματοχυσία και τα ψέματα που είχαν τόσα χρόνια συντηρήσει όχι μόνο το σταλινικό παρελθόν αλλά και το μύθο του σοβιετικού μεγαλείου άγγιζαν τα όρια της υπερβολής»<sup>121</sup>.

Κλείνοντας αυτή την ενότητα, κρίνω αναγκαία την παράθεση μιας ιδιαιτέρως διαφωτιστικής προσέγγισης της λογοτεχνίας του γκουλάγκ που παρατίθεται στην εμβληματική ιστορική μελέτη του Tony Judt *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο (Postwar)*. Ο Judt, παρά το γεγονός ότι στη δίνη των συσσωρευμένων μεταπολεμικών εξελίξεων τοποθετεί ως «γεγονός-πυρήνα» το Ολοκαύτωμα, αναγνωρίζει τη συμβολική αλλά και δηλωτική συμβολή της λογοτεχνίας του γκουλάγκ στην αποκαθάρωση της μεγάλης αφήγησης της προσδοκίας κοινωνικής προόδου που καλλιεργήθηκε με υπέρμετρο ενθουσιασμό όχι μόνο στις αστυνομοκρατούμενες χώρες του Ανατολικού Μπλοκ αλλά και στη Δυτική Ευρώπη. Στα πρώτα μισά της δεκαετίας του 1970, η «σοσιαλδημοκρατική στιγμή» των δυτικοευρωπαϊκών χωρών με σαφή προσανατολισμό την πραγματική πίστη στο δημόσιο τομέα, την προσήλωση στις κεϋνσιανές οικονομικές αρχές, την ηθική νομιμοποίηση του κράτους πρόνοιας αλλά και την μονοδιάστατα αφηγημένη -και ως εκ τούτου ακλόνητη- πίστη στον αγώνα ανάμεσα στη δημοκρατία και το φασισμό άρχισε να καταρρέει. Ως συμβολική στιγμή αυτού του μετασχηματισμού της αντίληψης που είχε η Ευρώπη για τον εαυτό της, ο Judt -ορμώμενος από την ιδέα του Χάβελ πως η ολοκληρωτική κοινωνία είναι ο παραμορφωτικός καθρέφτης ολόκληρου του σύγχρονου πολιτισμού- προτείνει την 28<sup>η</sup> Δεκεμβρίου 1973, ημερομηνία κατά την οποία εκδόθηκε στο Παρίσι το

<sup>120</sup> Ο.π., Applebaum, σ. 666.

<sup>121</sup> Ο.π., Applebaum.

*Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* του Σολζενίτσιν. Το έργο, και γενικότερα οι μαρτυρίες των διωκομένων των κομμουνιστικών καθεστώτων, υπό την οπτική του Judt, δεν περιορίζεται μόνο στην ενίσχυση του «αντικομμουνισμού» στη Δυτική Ευρώπη αποκαλύπτοντας τη βάρβαρη απάτη του υπαρκτού σοσιαλισμού και της ολοκληρωτικής δικτατορίας που στηρίζονταν στο θεμέλιο της δουλικής εργασίας και των μαζικών φόνων. Η σπουδαιότητα της λογοτεχνίας του γκουλάγκ και η μεγάλη απήχηση που γνώρισε στη Δύση έγκειται στο γεγονός ότι αποκαλύπτει στους δυτικοευρωπαίους μια νέα εικόνα του εαυτού τους υπενθυμίζοντάς τους πως ό,τι ξεκινά με συγκεντρωτικό σχεδιασμό καταλήγει στους συγκεντρωτικούς φόνους<sup>122</sup>.

---

<sup>122</sup> Ο.π., Judt, σ. 559-561.

### **A.3. Η λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής στην Ανατολική Ευρώπη, 1945-1991.**

Θα ήταν δόκιμο να τονιστεί σε αυτό το σημείο πως ο όρος «λογοτεχνία του γκουλάγκ» αναφέρεται κυρίως στα έργα των σοβιετικών και άλλων συγγραφέων που αφηγούνται την εμπειρία του εγκλεισμού τους στα σοβιετικά γκουλάγκ. Άλλωστε ο ίδιος ο όρος «γκουλάγκ» αποτελεί αρκτικόλεξο ρωσικών λέξεων για το σύστημα στρατοπέδων συγκεντρώσεως και καταναγκαστικής εργασίας [Glavnoe Upravlenie Lagerei]. Παρόλο που ο ίδιος θεσμός κολασμού και εγκλεισμού τέθηκε σε λειτουργία από τα κομμουνιστικά καθεστάτα και στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, δεν χρησιμοποιήθηκε επίσημα ο όρος «γκουλάγκ» ούτε από τα ανατολικοευρωπαϊκά συστήματα εξουσίας ούτε, ακόμη, από τους ίδιους τους διωκόμενους συγγραφείς των καθεστώτων αυτών που αφηγούνται την μαρτυρία τους. Για την ακρίβεια, ελάχιστοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο, ως σημείο συσχετισμού της εμπειρίας τους με τις αντίστοιχες καταγραφείσες εμπειρίες των σταλινικών διώξεων.

Κρίνω, συνεπώς, σκόπιμη τη χρήση του όρου «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής» έναντι του όρου «λογοτεχνία του γκουλάγκ» προκειμένου να δηλωθεί η ύπαρξη μιας λογοτεχνίας προερχόμενης από συγγραφείς που διώχθηκαν από τα κομμουνιστικά καθεστάτα της Ανατολικής Ευρώπης, πλην Σοβιετικής Ένωσης, και έζησαν την εμπειρία των ιδρυμάτων εγκλεισμού των καθεστώτων αυτών. Διάφοροι όροι έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν αυτό το λογοτεχνικό φαινόμενο, με πιο ενδεικτικούς τον όρο «λογοτεχνία του στρατοπέδου» και «λογοτεχνία της φυλακής». Υπάρχει ακόμα και ο πιο σύνθετος όρος «λογοτεχνία της φυλακής και του στρατοπέδου» που χρησιμοποιεί ο Oskar Gruenwald για να προσδιορίσει την γιουγκοσλαβική αντικαθεστωτική λογοτεχνία<sup>123</sup>. Ας μην παραλειφθεί ότι ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1950, σε μια επιστολή του Βάτσλαβ Χάβελ που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Κβέτεν*, χρησιμοποιείται ο όρος «λογοτεχνία των καταπιεσμένων»<sup>124</sup>.

<sup>123</sup> Gruenwald Oskar, "Yugoslav Camp Literature: Rediscovering the Ghost of a Nation's Past-Present-Future", *Slavic Review*, Vol. 46, No. 3/4 (Autumn - Winter, 1987) pp. 513-528.

<sup>124</sup> Χάβελ Β., *Από τη φυλακή στην προεδρία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 51. Βλ. επίσης: 1) Janaszek-Ivanickova Halina, "Fears, Phobias and Hopes in the Dream-books of Polish, Czech and Slovak Dissidents prior to 1989", *The Conscience of Humankind: Literature and Traumatic*

Επιλέγω να απορρίψω τον όρο «στρατοπεδική λογοτεχνία» [camp literature] καθότι, όπως παρατηρεί η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, η χρήση του όρου έχει παγιωθεί στη χαρακτηριστική απόδοση γνωρισμάτων των έργων της λογοτεχνίας των ναζιστικών στρατοπέδων<sup>125</sup>. Επιμένω στον όρο «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής», έναντι και του συγγενικού όρου «λογοτεχνία της φυλακής», που χρησιμοποιεί ο Harold B. Segel, διότι δεν είναι μόνο η φυλακή αλλά και το στρατόπεδο-φυλακή<sup>126</sup> που συγκροτούν από κοινού τα βασικά ιδρύματα εντός των οποίων εγκλείστηκαν οι αντιφρονούντες ανατολικοευρωπαίοι συγγραφείς<sup>127</sup>.

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, και αυτό έχει βαρύνουσα σημασία, πως ο όρος «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης» -ούτε ακόμη ο όρος «East European prison literature, 1945-1990» του Harold B. Segel, που αποτελεί και τον υπότιτλο της πιο αξιόλογης μελέτης του συγκεκριμένου λογοτεχνικού φαινομένου<sup>128</sup>- δεν υποδηλώνει την ύπαρξη ενός ενιαίου λογοτεχνικού πεδίου με ένα χαρτογραφημένο corpus λογοτεχνικών έργων και μια ομάδα συγγραφέων που συγκροτούν ένα αναγνωρισμένο σώμα εκπροσώπησης. Αυτό είδαμε να συμβαίνει με την αντικαθεστωτική σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ εντός της οποίας διαιώνίζεται, μέσω της λογοτεχνικής δημιουργίας και της θεματοποίησης του σοβιετικού γκουλάγκ, ένα είδος εσωτερικής επικοινωνίας των εκπροσώπων της. Μετατρέπεται, δηλαδή, σε έναν πνευματικό τόπο όπου όλοι επικοινωνούν δηλωτικά και συνυποδηλωτικά με όλους: Ο Πάστερνακ με τον Μάντελσταμ, ο Μάλντεσταμ με την Αχμάτοβα, η Αχμάτοβα με τον Μπρόντσκι, ο Σολζενίτσιν με τον Σαλάμοφ και ούτω καθεξής.

---

*Experiences*, ed. Rodopi, Amsterdam-Atlanta 2000, 2) Kovamees Anneli, “Insight into Prison Camp Novels by Estonian Writers”, *INTERLITTERARIA* 2016, 21/2: 318–332.

<sup>125</sup> Βλ. αναλυτικά για το θέμα της στρατοπεδικής λογοτεχνίας: Βαρόν-Βασάρ Οντέτ, «Η εμπειρία της εκτόπισης και η Στρατοπεδική Λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι – Χόρχε Σεμπρούν», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 31, Δεκέμβριος 2002, σ. 43-49.

<sup>126</sup> Ο όρος «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής» βασίζεται στον αντίστοιχο όρο «στρατόπεδο-φυλακή» του αλβανού συγγραφέα Agim Mustaj που χρησιμοποιήθηκε στην εισαγωγή. Απαντάται επίσης, χωρίς ωστόσο να οριστεί, ως «prison-camp literature» στο άρθρο “Toward a Definition of Camp Literature” του Oja Matt F., (βλ. *Slavic Review*, Vol. 48, No. 2 (Summer, 1989), pp. 272-274).

<sup>127</sup> Εξάλλου, ειδικά το στρατόπεδο-φυλακή είναι ο κληρονομούμενος από το σοβιετικό γκουλάγκ θεσμός που αποτελεί ίδιον των καθεστώτων του Ανατολικού Μπλοκ σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο.

<sup>128</sup> Segel Harold B., *The walls behind the curtain: East European prison literature, 1945–1990*, University of Pittsburgh Press 2012.

Δεν είναι δυνατόν, να συσχετισθεί επακριβώς, ούτε με τη στρατοπεδική λογοτεχνία της Δυτικής Ευρώπης η οποία παρουσιάζει μια ειδολογική συνοχή καθότι τα λογοτεχνικά έργα που τη συγκροτούν και οι πιο σημαντικοί της εκπρόσωποι - παρότι διαφορετικής εθνικής καταγωγής, γλώσσας και, μερικές φορές, διαφορετικών ιδεολογικών πεποιθήσεων- κοινωνούν της ίδιας βιωμένης εμπειρίας, της βίαιης εκτόπισης στα ναζιστικά στρατόπεδα και της αγωνίας τους να την αφηγηθούν. Αυτή η τραυματική εμπειρία, που, σύμφωνα με την Οντέτ Βαρόν Βασάρ, «εγγράφεται πάντοτε σ' ένα συλλογικό πλαίσιο»<sup>129</sup>, διαμορφώνει, ταυτόχρονα, ένα κειμενικό και εξωκειμενικό πλαίσιο επικοινωνίας μεταξύ των συγγραφέων: Ο Πρίμο Λέβι, παραδείγματος χάριν, στο *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν* αναφέρεται στο έργο του Χόρχε Σεμπρούν και αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο για να συνομιλήσει με τις θέσεις του Ζαν Αμερύ στο *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*. Ο Χόρχε Σεμπρούν, στο *Γραφή ή ζωή* θεματοποιεί την αυτοκτονία του Λέβι και πληθώρα άλλων τέτοιων παραδειγμάτων.

Συνακόλουθα, τα έργα και οι συγγραφείς από τις διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, που ανθολογούνται στο *The walls behind the curtain* του Segel, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συγκροτούν ένα ενιαίο λογοτεχνικό πεδίο καθότι καθίστανται ιδιαίζοντας δύστοκα τόσο η εγγραφή σε ένα συλλογικό πλαίσιο όσο και ο ορισμός της προς αφήγηση κοινής βιωμένης εμπειρίας. Αυτό οφείλεται στο βαθμό διαφοροποίησης των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων από χώρα σε χώρα: το καθεστώς της Κομμουνιστικής Αλβανίας του Ενβέρ Χότζα απέχει σημαντικά από το καθεστώς της Ανατολικής Γερμανίας του Χόνεκερ, το τιτοϊκό καθεστώς από εκείνο της Κομμουνιστικής Ρουμανίας του Τσαουσέσκου ή της Κομμουνιστικής Βουλγαρίας του Ζίβκοβ και ούτω καθεξής. Στην Ουγγαρία, επί παραδείγματι, για ένα μεγάλο διάστημα, μετά το θάνατο του Στάλιν δεν αναφέρεται καθόλου η ύπαρξη στρατοπέδων εργασίας. Υπάρχουν μόνο φυλακές για πολιτικούς αντιφρονούντες<sup>130</sup>. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει επίσης και το γεγονός ότι τα περισσότερα από αυτά τα έργα παράχθηκαν είτε πριν την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων, άρα σε συνθήκες απομόνωσης, είτε αμέσως μετά την κατάρρευση, στις αρχές της δεκαετίας

<sup>129</sup> Ο.π., Βαρόν-Βασάρ Οντέτ, σ. 43.

<sup>130</sup> Βλ. Πρόλογο Istvan Deak στο Todorov Tzvetan, *Voices from the Gulag: life and death in communist Bulgaria*, (transl. Zaretsky Robert), Pennsylvania State University Press 1999.

του 1990, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η άμεση επικοινωνία των προερχομένων από διαφορετικές χώρες διωκόμενων συγγραφέων.

Ο όρος «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης» δηλώνει περισσότερο τη λογοτεχνική παραγωγή των επιμέρους ανατολικοευρωπαϊκών χωρών σε κάθε μία από τις οποίες είναι δυνατόν να εντοπιστούν λογοτεχνικά έργα και συγγραφείς των οποίων η τραυματική εμπειρία εγγράφεται πράγματι σε ένα συλλογικό πλαίσιο. Υπό αυτή την οπτική, τα έργα φέρουν, ομολογουμένως, τα κειμενικά και εξωκειμενικά ίχνη μιας στενής και θεωρητικά παρατηρήσιμης αφηγηματικής επικοινωνίας εντός της κοινής βιωμένης εμπειρίας της δίωξης που ασκήθηκε στους συγγραφείς με κοινό τρόπο από ένα κοινό πολιτικό σύστημα εξουσίας σε μια ενιαία ανατολικοευρωπαϊκή μεν, εθνική δε, κοινωνία της καταπίεσης. Συνεπώς, θα ήταν πιο δόκιμοι και πιο περιεκτικοί οι όροι «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής της Κομμουνιστικής Αλβανίας», «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής της Κομμουνιστικής Ρουμανίας» και των υπολοίπων χωρών που εμφανίστηκαν μεταγενέστερα στη σκιά της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ<sup>131</sup>. Εξάλλου, όπως επισημαίνεται στο κοινωνιολογικό έργο του Zygmunt Bauman, ο ίδιος ο όρος «κοινωνία» εγγράφεται στο σύνολο των κοινωνιολογικών θεωριών, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους, ως το όνομα μιας ολότητας που ταυτίζεται κατά το μέγεθός της και τη σύνθεσή της με το εθνικό κράτος<sup>132</sup>.

Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στη μελέτη *The walls behind the curtain: East European prison literature, 1945–1990* δεν υπάρχει κεφάλαιο που να αφιερώνεται στη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Γερμανία, κάτι που αφήνει να εννοηθεί, εκ μέρους του Segel, ότι οι αντίστοιχοι συγγραφείς είναι ήδη μελετημένοι σε βάθος και υπερ-προβεβλημένοι στους ανά τον κόσμο αναγνώστες<sup>133</sup>. Πιο σημαντική πρόθεση του συγγραφέα, κατά τη γνώμη μου, είναι η ανάδειξη του έργου των λιγότερο αναγνωρισμένων και μεταφρασμένων, εξίσου όμως σημαντικών, συγγραφέων. Είναι επίσης ενδεικτικό πως από τους σαράντα τέσσερις ανατολικοευρωπαίους

<sup>131</sup> Υπάρχει άλλωστε πληθώρα ομότιτλων μελετών.

<sup>132</sup> Bauman Zygmunt, *Οπολιτισμός ως πράξη*, μεταφρ. Σκαρπέλος Γ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1994, σ. 69.

<sup>133</sup> Ειδικότερα για την Ανατολική Γερμανία, ο Segel επισημαίνει ότι πολλοί από τους αντικαθεστωτικούς συγγραφείς εγκλείστηκαν κατευθείαν σε σοβιετικά γκουλάγκ, ενώ αργότερα υπήρχε για αυτούς η ασφαλής προοπτική της Δυτικής Γερμανίας, ο.π., Segel, σ. 10.

ανθολογούμενους<sup>134</sup> συγγραφείς, με εξαίρεση τον τσεχοσλοβάκο Βάτσλαβ Χάβελ και το γιουγκοσλάβο Μίλοβαν Τζίλας, κανένας από τους υπόλοιπους δεν είναι ιδιαίτερα γνωστός στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Οι παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν μέχρι στιγμής εγείρουν ένα αρκετά πολύπλοκο θεωρητικό ζήτημα το οποίο μπορεί να συμπυκνωθεί στο ερώτημα: Ο όρος «λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης» είναι, εν τέλει, ένας τεχνητός όρος -τα όρια της τεχνητής χρήσης του οποίου ανέπτυξα προηγούμενα- ή μπορεί να αξιώσει ένα διαπιστεύσιμο ειδολογικό σημαινόμενο; Προς αυτή την κατεύθυνση, θα επιχειρήσω, πάραυτα, όχι τόσο να συνοψίσω την ανθολόγηση του Segel με τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης, όσο να εξετάσω συνοπτικά το πλαίσιο ειδολογικού προσδιορισμού της αντικαθεστωτικής λογοτεχνίας σε κάποιες από τις χώρες αυτές όπως έχει αποδοθεί στη διεθνή βιβλιογραφία.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, στο περιοδικό *Slavic Review*, δημοσιεύτηκαν διάφορα άρθρα που επιχειρούσαν να ερμηνεύσουν, υπό την προοπτική της ειδολογικής συμπερίληψης, τα έργα της αντι-τιτοϊκής και αντικαθεστωτικής λογοτεχνίας γενικότερα στην Κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία. Ο Oskar Gruenwald θεωρεί ότι βασική προϋπόθεση, για την ανάδειξη της γιουγκοσλαβικής λογοτεχνίας της φυλακής και του στρατοπέδου σε είδος, είναι η προσβασιμότητα των έργων της στο πεδίο παρατήρησης του μη εξοικειωμένου αναγνώστη. Ο ίδιος αποφαινεται ότι η προϋπόθεση αυτή πληρείται και αφήνει να εννοηθεί ότι είναι ήδη δοκιμασμένη από την δυτικοευρωπαϊκή πρόσληψη των έργων του Σολζενίτσιν, κάτι που υποδηλώνει ταυτόχρονα και τον ειδολογικό συσχετισμό των έργων της γιουγκοσλαβικής λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής με τη σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ.

Ένας ευρύτερος ορισμός που δίνει, για τη συγκεκριμένη λογοτεχνία, εστιάζει στην προέλευση των έργων από τη φυλακή και το στρατόπεδο της Κομμουνιστικής Γιουγκοσλαβίας (ή, έστω, η συγγραφή τους να οδηγεί τον γράφοντα στη φυλακή). Επιπρόσθετα, τα έργα αυτά ανάγονται σε «μοναδικές πηγές για την κατανόηση των ανθρωπίνων συνθηκών δια μέσου μιας πολιτισμικής προοπτικής»<sup>135</sup>. Ειδική βαρύτητα δίνεται από τον Gruenwald στο διαφωτιστικό και διαμεσολαβητικό χαρακτήρα των

<sup>134</sup> Το έργο του Harold B. Segel αποτελεί περισσότερο μια ανθολογία κειμένων με σύντομες αναφορές στην ιστορία της κάθε χώρας ξεχωριστά και στον εκάστοτε συγγραφέα.

<sup>135</sup> Ο.π., Gruenwald, σ. 513.

έργων που παράχθηκαν στα ανατολικοευρωπαϊκά στρατόπεδα καθότι επιφορτίζονται με την πολιτικοκοινωνική, ιστορική και πολιτισμική ανακατασκευή ενός εσκεμμένα απολεσθέντος, εκ των ολοκληρωτικών καθεστώτων, κρίκου ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν των χωρών αυτών. Ειδικά στη Γιουγκοσλαβία, ο Gruenwald αναγνωρίζει τη συμβολή τους στην αποκάλυψη των εθνικιστικών φαντασμάτων του παρελθόντος και προσδοκά από την εν λόγω λογοτεχνία να αποβεί εξίσου καταλυτική στην προώθηση της τρέχουσας φιλελευθεροποίησης και του θεσμικού εκδημοκρατισμού των γιουγκοσλαβικών ομοσπονδιών σε ένα πλαίσιο πολιτικού και πολιτισμικού ανθρωπισμού. Είναι ιστορικά προφανές ότι, κατά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, η προσδοκία αυτή διαψεύστηκε δραματικά.

Στη βάση του ειδολογικού προσδιορισμού, προτείνει την κατηγοριοποίηση των έργων της αντικαθεστωτικής γιουγκοσλαβικής λογοτεχνίας σε τρεις διατεμνόμενες σειρές: τις αντι-βιογραφίες του Τίτο, γραμμένες από πολιτικούς διωκόμενους του που αναδεικνύουν μια πιο σκοτεινή πλευρά του, τις λογοτεχνικές μαρτυρίες των πολιτικών καταδίκων από το πιο κακόφημο και απομονωμένο στρατόπεδο-φυλακή του γιουγκοσλαβικού καθεστώτος, το Γκόλι Οτόκ (Γυμνό Νησί), και, τρίτον, τις μαρτυρίες των πρώην κατάδικων που κυκλοφορούν στη Δύση και αναπαριστούν διάφορες όψεις της τιτοϊκής καταπίεσης: «Το κοινό, ενοποιητικό θέμα σε αυτές τις τρεις κατηγορίες είναι η κατακραυγή των εγκλημάτων, των αδικιών και της ανθρώπινης βασάνου στο όνομα μιας εκ των άνω επιβληθείσας σιωπής, αφενός, και το τεράστιο χάσμα που χώριζε το γιουγκοσλαβικό γκουλάγκ από τα εξωραϊσμένα συνθήματα της επίσημης ιδεολογίας, αφετέρου»<sup>136</sup>. Προς επίρρωση της ειδολογικής τους ταυτότητας, αναγνωρίζει στα περισσότερα έργα την εκ των ων ουκ άνευ αισθητική αρτιότητα η οποία ανάγεται στη μεγάλη παράδοση της επικής ποίησης των σλαβικών λαών.

Στη μελέτη του Gruenwald πιστώνεται, περισσότερο, μια ερευνητική εκκίνηση του θέματος, μια πρώτη οριοθέτηση, παρά μια αυστηρά εμπειριστατωμένη διατύπωση των ειδολογικών αρχών του λογοτεχνικού φαινομένου που εξετάζει. Ο Matt F. Oja επισημαίνει, ήδη, πως οι παρατηρήσεις του Gruenwald αφορούν κυρίως στον ορισμό της γιουγκοσλαβικής αντικαθεστωτικής λογοτεχνίας εν γένει και όχι της

---

<sup>136</sup> Ο.π., Gruenwald, σ. 514.



γιουγκοσλαβικής λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής<sup>137</sup>. Ο Oja προβαίνει, μάλιστα, σε μια θεωρητική δοκιμασία του ορισμού του Gruenwald προβάλλοντας μια σειρά παραδειγμάτων<sup>138</sup> από έργα και συγγραφείς που δεν είναι σαφές, σύμφωνα με τον υπάρχοντα ορισμό, αν ανήκουν ή δεν ανήκουν στο είδος. Στη συνέχεια, διατυπώνει ο ίδιος τα βασικά σημεία προς την κατεύθυνση του ορισμού της συγκεκριμένης λογοτεχνίας η οποία θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει, πρωτίστως, «κάθε λογοτεχνικό κείμενο που περιγράφει ή συζητά την εμπειρία του στρατοπέδου, χωρίς να έχει σημασία πού, πότε και από ποιον έχει γραφτεί· όποιο έργο δεν τηρεί αυτή την προϋπόθεση δεν εγγράφεται, αυτονόητα, στη λογοτεχνία αυτή»<sup>139</sup>.

Εδώ όμως ανακύπτει ένα σημαντικό ζήτημα. Είναι γνωστό πως στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης αρκετοί συγγραφείς του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, για να εξιλεωθούν από την υπόνοια εμπλοκής τους στο εκάστοτε καταπιεστικό σύστημα εξουσίας, επέλεξαν να θεματοποιήσουν και αυτοί την καθεστωτική καταπίεση, ενίοτε και την εμπειρία του εγκλεισμού, παρόλο που οι ίδιοι δεν τη βίωσαν ποτέ. Αυτοί οι συγγραφείς μπορούν να αποτελέσουν μέρος της λογοτεχνίας που εξετάζουμε<sup>140</sup>;

Σε ένα δεύτερο σημείο του ορισμού καταδεικνύει ως μία από τις κυρίαρχες αξίες της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής την «ικανότητά της να φωτίσει και να μεταβιβάσει αυτές τις εμπειρίες» καθώς, επίσης, και να περιγράψει τη φύση των σχέσεων του ατόμου με το ολοκληρωτικό καθεστώς, όχι μόνο στο γιουγκοσλαβικό-ανατολικοευρωπαϊκό πλαίσιο όπως επιμένει ο Gruenwald, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να αντικατοπτρίζεται η οικουμενικότητα της εμπειρίας.

Σημαντική είναι η διάκριση που επισημαίνεται ανάμεσα στα έργα που είναι γραμμένα σε μορφή μυθοπλαστικής (fiction) και μη μυθοπλαστικής (nonfiction)

---

<sup>137</sup> Oja Matt F., “Toward a Definition of Camp Literature”, *Slavic Review*, Vol. 48, No. 2 (Summer, 1989), σ. 272.

<sup>138</sup> Δύο είναι τα πιο σημαντικά παραδείγματα που χρησιμοποιεί. Πρώτα είναι το έργο *Περπατώντας με τον Πούσκιν* του Αντρέι Σινιάφσκι, το οποίο, αν και γράφτηκε στη φυλακή, δεν απεικονίζει την εμπειρία της σοβιετικής φυλακής. Δεύτερο είναι το μυθιστόρημα *Το Μηδέν και το Άπειρο* του Άρθουρ Κάιςτλερ, το οποίο αναπαριστά την εμπειρία της σοβιετικής φυλακής αν και δεν γράφτηκε από κάποιον που βίωσε ο ίδιος αυτή την εμπειρία.

<sup>139</sup> ο.π., Oja, σ. 272.

<sup>140</sup> Αναλυτική εξέταση του θέματος θα διεξαχθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

αφήγησης όπως και το ζήτημα της οπτικής του γράφοντος<sup>141</sup>. Το μειονέκτημα, ωστόσο, των θεωρητικών ενστάσεων του Oja είναι πως, ενώ αναδεικνύουν λεπτές και ακαθόριστες εκφάνσεις της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής που θα εξεταστούν διεξοδικά σε μεταγενέστερες μελέτες, τείνουν περισσότερο στην αποδόμηση του ειδολογικού της προσδιορισμού. Υπό την οπτική του, σημείο εστίασης πρέπει να αποτελέσει κυρίως η ίδια η εμπειρία της φυλάκισης και λιγότερο το λογοτεχνικό είδος που την εκφέρει. Ενδεικτική είναι η επισήμανσή του πως η λογοτεχνία του στρατοπέδου δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στα όρια της ναζιστικής ή σταλινικής εκδοχής της αλλά σε κάθε καταγεγραμμένη εμπειρία ακραίας καταπίεσης του ατόμου από ένα σύστημα εξουσίας ανά τους αιώνες, συνθέτοντας περισσότερο μια «λογοτεχνία του τραυματισθέντος» (*literature of the wounded*)<sup>142</sup>.

Στο άρθρο καθίσταται επίσης άρρητο και αχαρτογράφητο το πλαίσιο της καταπίεσης του ατόμου από ένα σύστημα εξουσίας. Τι είδους λογοτεχνικά έργα δεν θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτό που ο Oja κατονομάζει ως «λογοτεχνία του τραυματισθέντος»; Ο Oja καταλήγει υποστηρίζοντας ότι ίσως η λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής να αποτελεί γένος, ίσως και όχι· εξαρτάται πώς σκέφτεται κάποιος πάνω στο ζήτημα: «Μεταξύ των έργων που περιγράφουν τη στρατοπεδική εμπειρία ένα είδος συνεκτικότητας προτείνει κάτι σαν είδος, θα σχολίαζα, ωστόσο, πως αυτή η κατηγορία προσφέρει λίγη ουσιαστική χρησιμότητα»<sup>143</sup>.

Ενσωματώνοντας θεωρητικές επισημάνσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας, ο Vladimir Donev ορίζει τη βουλγαρική λογοτεχνία του στρατοπέδου εργασίας ως μια αντι-ολοκληρωτική λογοτεχνία που εμφανίζεται ενάντια στην επίσημη θεωρία και ποιητική του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και στις διαμορφωθείσες ντιρεκτίβες κατά την κομμουνιστική περίοδο, από το 1946 μέχρι και το 1990. Αποφαίνεται ότι ο πολιτικός της προσανατολισμός, οι αξίες της και οι ιδεολογικές της τάσεις την προσδιορίζουν ως μία *εναλλακτική λογοτεχνία (alternative literature)*<sup>144</sup> που εκδηλώθηκε μέσω

---

<sup>141</sup> Κατά τον Oja η μαρτυρία μπορεί να προέρχεται όχι μόνο από τον διωκόμενο, αλλά και από κάποιον οικείο του ή ακόμα και από κάποιον φρουρό ή εκπρόσωπο του καθεστώτος.

<sup>142</sup> Ο.π., Oja, σ. 273.

<sup>143</sup> Ο.π., Oja, σ. 274.

<sup>144</sup> Είναι χαρακτηριστικό πως τον ίδιο όρο, άλλη ή εναλλακτική λογοτεχνία (*letërsia tjetër*), χρησιμοποιεί και ο Visar Zhiti, κάτι που επισημάνθηκε στην εισαγωγή, επιδιώκοντας να διαφοροποιήσει το ζήτημα της ηθικής λειτουργίας των έργων της αλβανικής λογοτεχνίας των

παράνομων διόδων και εφέλκε την άμεση καταπίεση και απειλή της ζωής του εκάστοτε εκπροσώπου της.

Τα έργα που εγγράφονται στη βουλγαρική αντι-ολοκληρωτική λογοτεχνία (antitotalitarian literature) ο Donev τα διακρίνει σε πρόζα και ποίηση του στρατοπέδου εργασίας, λογοτεχνία της φυλακής, λογοτεχνία της μετανάστευσης μέχρι και το 1989, λογοτεχνία των Τούρκων της Βουλγαρίας που γράφτηκε ενάντια στις πολιτικές του καθεστώτος που αλλοίωναν τον εθνικό τους αυτοπροσδιορισμό. Κυρίαρχη συγγραφική πρόθεση, στην οποία εστιάζει η σύγχρονη ιστορική, ανθρωπολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση, είναι η επίκληση στην αλήθεια και ο αποφενακισμός της κατά Lyotard «μεγάλης αφήγησης» του ανατολικοευρωπαϊκού σοσιαλισμού και της προβολής του ως ένα ολοκληρωτικό σύστημα που προκάλεσε ανεπούλωτα τραύματα στις συνειδήσεις των ανθρώπων, στην παραδοσιακή αντίληψη του συνανήκειν και στις κοινωνικές δομές της Βουλγαρίας.

Ο Donev, σε μια αξιόλογη αναφορά, ανάγει τον ειδολογικό προσανατολισμό των έργων της βουλγαρικής λογοτεχνίας του στρατοπέδου στην παράδοση των «δυστοπικών μυθιστορημάτων» [dystopian fiction] εκτιμώντας ότι είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ένας διάλογος που απευθύνουν οι ίδιοι οι συγγραφείς σε λογοτεχνικά έργα όπως η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη Αλιγκέρι, το *Αναμνήσεις από το Σπίτι των πεθαμένων* του Ντοστογιέφσκι, η *Φάρμα των ζώων* και το *1984* του Όργουελ<sup>145</sup>.

Τις μαρτυρίες των διωκομένων της Κομμουνιστικής Βουλγαρίας, εξετάζει συστηματικά και ο Tzvetan Todorov στα έργα του *Απέναντι στο ακραίο* και, ειδικότερα, στο *Voices from the Gulag: life and death in communist Bulgaria*, στο οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο, επιχειρεί να προκαλέσει μια αντανάκλαση πάνω στην τύχη των ανθρώπων που παγιδεύτηκαν στους μηχανισμούς του ολοκληρωτισμού<sup>146</sup>. Εν πρώτοις, καταγράφει το ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο ανάδυσης των μαρτυριών αμέσως μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Ζίβκοφ, το 1990. Ένα από τα πιο αξιόλογα έργα της λογοτεχνίας των βουλγάρων διωκομένων είναι το *Belene* του

---

διωκομένων σε σχέση με τα έργα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Ο.π., Zhiti, *Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar*, σελ. 158.

<sup>145</sup> Όλες οι επισημάνσεις αντλούνται άμεσα από το άρθρο του Donev (βλ. Donev Vladimir, “Bulgarian Labour Camp Literature: Genre and Memory”, *Remembrance in time*, Transilvania University Press of Brasov 2012), pp. 43-50.

<sup>146</sup> Todorov Tzvetan, *Voices from the Gulag: Life and death in communist Bulgaria*, (transl. Zaretsky Robert), Pennsylvania State University Press 1999, σ. 2.

Stefan Bochev που μαρτυρά για τις συνθήκες κράτησης και εργασίας των κατάδικων στο αντίστοιχο στρατόπεδο. Έχουν προηγηθεί, ωστόσο, ελάχιστες αφηγήσεις προερχόμενες από εκείνους που αυτομόλησαν τη δεκαετία του 1980 και εκδόθηκαν στο εξωτερικό, όπως το ομότιτλο *Belene* του Nedaylko Geshev.

Υπάρχει μια ζώσα, απτή αισθητική και ηθική συνύφανση, υπό την οπτική του Todorov, ανάμεσα στη βιωμένη εμπειρία του ακραίου και στην αφηγηματική μεταγραφή της, θέση η οποία συνδράμει την ανάδυση ενός εκ των πιο διακριτών ειδολογικών γνωρισμάτων της λογοτεχνίας των στρατοπέδων<sup>147</sup>. Ο Todorov, και στις δύο μελέτες, επιμένει στη συστηματική εξέταση της προερχομένης εκ των δημίων μαρτυρίας καθότι, παράγοντας αφηγήσεις προορισμένες να τους απενοχοποιήσουν, προβάλλουν ό,τι θεωρούν οι ίδιοι λιγότερο ενοχοποιητικό. Όμως, αυτή η τάση του αφηγηματικού εξωραϊσμού των πεπραγμένων τους, την ίδια στιγμή, αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποκάλυπτική: «Λένε την αλήθεια, την ώρα που οι συντάκτες τους πιστεύουν πως την κρύβουν. Γιατί περιγράφουν τον εαυτό τους ως πιο υπάκουους, στερημένους από πρωτοβουλία και πεποιθήσεις, πράγμα που δεν ήταν· με τούτο, αποδεικνύουν ότι, ως και γι αυτούς, η υπακοή και η αποπροσωποποίηση αρκούν για να τους μετατρέψουν σε αποτελεσματικά όργανα για την επίτευξη εγκληματικών σκοπών»<sup>148</sup>. Οι γραπτές αφηγήσεις αυτού του είδους αξίζουν της ερευνητικής και αναγνωστικής προσοχής μας και για έναν ακόμη λόγο. Ο Todorov διατείνεται πως ο τύπος που ενσαρκώνεται στις μαρτυρίες των διωκόντων παρουσιάζει μια διαχρονικότητα στο μέτρο που «η εργαλειακή σκέψη που λησμονεί τους σκοπούς και η αποπροσωποποίηση των ανθρώπων δεν επικρατούν μόνο στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως»<sup>149</sup>.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ερευνητική συμβολή της ρουμάνας Ruxandra Cesereanu η οποία κατέδειξε υπό το βάθος μιας αναλυτικής και σύνθετης προσέγγισης τις πολύπλοκες πτυχές του ρουμανικού στρατοπέδου-φυλακής. Μάλιστα, προκειμένου να υπερτονίσει τους ιστορικούς και πολιτικούς συσχετισμούς του ρουμανικού καθεστώτος με το σοβιετικό, στις περισσότερες αναφορές της

<sup>147</sup> Ο.π., Todorov, *Απέναντι στο ακραίο*, σ. 81.

<sup>148</sup> Ο.π., Ο.π., Todorov, *Απέναντι στο ακραίο*, σ. 170.

<sup>149</sup> Ο.π.

χρησιμοποιεί τον όρο «ρουμανικό αυτόχθον γκουλάγκ»<sup>150</sup>. Εστιάζοντας περισσότερο στα απομνημονεύματα των εγκλεισθέντων στα ρουμανικά στρατόπεδα-φυλακές, ανάγει τις περισσότερες μαρτυρίες, ανεξαρτήτως υφολογικής τους υφής, σε ανατομίες της ολοκληρωτικής εξουσίας. Φωτίζοντας πανοραμικά το corpus των μαρτυριών του «κομμουνιστικού εγκλεισμού», οι οποίες γράφτηκαν και εκδόθηκαν στην πλειοψηφία τους μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Τσαουσέσκου, η Cesereanu θεωρεί ότι έχουν την ίδια σημασία με τα γραπτά του Ολοκαυτώματος, καθώς αναπαριστούν την κόλαση που μαρτυρεί.

Επισημαίνεται και εδώ η διάκριση των γραπτών σε τεκμηριωτικές καταγραφές που γειτνιάζουν στο ιστορικό ρεπορτάζ και σε λογοτεχνικά στιλιζαρισμένες αφηγήσεις σε πολλές από τις οποίες ελλοχεύει η διακύβευση της απόδοσης μιας εξωραϊσμένης εικόνας του εγκλείστου στην τυπολογία του ήρωα. Η δυστοκία στην ειδολογική ταυτοποίηση, έγκειται, σύμφωνα με την ίδια, στο γεγονός ότι υπάρχουν πάρα πολλές ειδολογικές αποχρώσεις στο σύνολο των έργων αναφέροντας παραδείγματα συγγραφέων<sup>151</sup> που μέσα στο ίδιο έργο χρησιμοποιούν πότε τη μυθιστορηματική και πότε την αυστηρά τεκμηριωτική πρόζα. Από αυτή την άποψη, «τα απομνημονεύματα του Γκουλάγκ συνθέτουν έναν Πύργο της Βαβέλ»<sup>152</sup> του οποίου την τυπολογική ταυτοποίηση οι κριτικοί της λογοτεχνίας ισχνώς έχουν προσεγγίσει, εξαιτίας της συνύπαρξης ποικίλων λογοτεχνικών φορμών, παρατήρηση που επισημάνθηκε και από τη Leona Toker.

Η Cesereanu διαπιστώνει, επίσης, την εντός των κειμένων απήχηση της δαντικής ατμόσφαιρας αλλά και την αναγωγή πολλών ορόσημων έργων της ρουμανικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ στα ευρέως γνωστά μυθιστορήματα του Σολζενίτσιν. Σημαντική είναι ακόμη η παραπομπή της σε μερικούς ρουμάνους συγγραφείς, όπως ο Nikolae Steinhardt και ο Aurel State, το λογοτεχνικό έργο των οποίων, όπως αξιώνουν οι ίδιοι να αναγνωστεί, ερμηνεύεται ως «μια άνοδος στο όρος Θαβώρ» κάτι που εξισώνει μεταφορικά την πράξη της γραφής με μια πράξη θυσίας.

<sup>150</sup> Cesereanu Ruxandra, "The Gulag Reflected in the Romanian Detention Memoirs", *Caietele Echinax*, vol. 15, 2008, pp. 7-15.

<sup>151</sup> Αναφέρεται στο συγγραφέα Marcel Petrisor. Στο έργο του *Η Γη της Γεχέννα [The Land of Gehenna]*, για τους νεκρούς συγκρατούμενους του χρησιμοποιεί τα αληθινά ονόματα ενώ για τους ζωντανούς, όπως και για τον ίδιο, χρησιμοποιεί μυθιστορηματικά.

<sup>152</sup> Cesereanu Ruxandra, "The Gulag Reflected in the Romanian Detention Memoirs", *Caietele Echinax*, vol. 15, 2008, pp. 7-15.

Υπάρχουν ακόμα πολλά έργα, υποστηρίζει η Cesereanu, στα οποία η διαδικασία ανάμνησης για τους μάρτυρες του γκουλάγκ δεν προωθείται διόλου από την προσκόλληση στο παρελθόν, στην περίπτωση τους το νοσταλγικό συστατικό ή “η ποίηση της μνήμης” απουσιάζει: «Εκείνος που γνώρισε το γκουλάγκ μεταγράφει την κάθοδο του στην Κόλαση πέραν από την ηθική δικαιοσύνη και από το χρέος του να καταθέσει, πέραν από την ανάγκη μιας καθαρτικής εξιλέωσης. Η μνήμη και η λέξη γίνονται οι πνευματικοί αρωγοί του μάρτυρα και η διαδικασία ανάμνησης μετατρέπεται σε μια αργή και μερικώς ανακτηθείσα εκδίκηση»<sup>153</sup>.

Το κυρίαρχο στην ρουμανική κοινωνία αίσθημα του φόβου αποτελεί την οπτική εστίαση μιας ακόμη μελέτης των μαρτυριών των διωκομένων της Κομμουνιστικής Ρουμανίας -η στρατοπεδική ζώνη αποτελεί κι εδώτο «επίκεντρο του φόβου». Σύμφωνα με τον Dinu Gherman, οι μαρτυρίες αυτές, ως πηγές ιστορικής αλήθειας, πολιτικού ήθους και ανθρώπινης αξιοπρέπειας, συμβάλλουν, αφενός, στον μετακομμουνιστικό προσανατολισμό της ρουμανικής κοινωνίας προς τη δημοκρατία και, αφετέρου, στην εξήγηση του αδιάλειπτου φόβου που εγκαθίδρυσε συστηματικά το κομμουνιστικό καθεστώς στις συνειδήσεις των ανθρώπων<sup>154</sup>. Ο Gherman χρησιμοποιεί, ως ενδεικτική του λογοτεχνικά αναπαριστάμενου φόβου, μια φράση του συγγραφέα Ion Ioanid ο οποίος περιγράφει το αίσθημα του φόβου ως «συνεπιβάτη των ταξιδιών του» κατά τη διαδρομή του στα ρουμανικά γκουλάγκ<sup>155</sup>. Συνεπώς, η γραπτή κατάθεση της εμπειρίας του στρατοπεδικού εγκλεισμού, μέσω της μαρτυρίας, επιφέρει για τα «θύματα του φόβου» μια «καθαρτική έξοδο» από τον φυσικό και ψυχολογικό περιορισμό<sup>156</sup>. Ο Gherman διακρίνει επίσης τη γραπτή μαρτυρία (testimony) από την ομολογία (avowal): «Αν η μαρτυρία προσδίδει τεκμηριωτική αξία στο γραπτό, η ομολογία θέτει την υποκειμενική αξία της τραυματικής εμπειρίας του ατόμου»<sup>157</sup>.

Η διερεύνηση της συμβολής των έργων της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής στην πολυεπίπεδη διαμόρφωση και πορεία της ρουμανικής κοινωνίας προς το μετακομμουνισμό αποτελεί επίσης βασικό ζητούμενο για τον ρουμάνο μελετητή

<sup>153</sup> Ο.π., Cesereanu, σ. 14.

<sup>154</sup> Dinu Gherman, “The Avowal and Testimony of Fear in the Romanian Concentration System (1948-1965): Notes on Detention Memoirs”, *Caietele Echinoc*, vol. 15, 2008, pp. 126-132.

<sup>155</sup> Ο.π., Gherman, σ. 128.

<sup>156</sup> Ο.π., Gherman, σ. 127.

<sup>157</sup> Ο.π., Gherman, σ. 130.

Doru Pop. Προς αυτή την κατεύθυνση, εντάσσει στο ερευνητικό του πεδίο τις περιπτώσεις δύο εμβληματικών μορφών της ρουμανικής νεότερης ιστορίας και εκπροσώπους, ταυτόχρονα, της ρουμανικής λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής, τους Nicolae Steinhardt και Richard Wurmbrand. Ο Steinhardt, συγγραφέας του *Ημερολογίου της Ευτυχίας*<sup>158</sup> που για μια δεκαετία υπήρξε το βιβλίο με τις περισσότερες επανεκδόσεις και πωλήσεις στη μετακομμουνιστική Ρουμανία, αποτελεί, σύμφωνα με τον Pop ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εμπνευσμένου διαμορφωτή της νέας εθνικής και πολιτικής ρουμανικής ταυτότητας· ο ίδιος υπήρξε εβραϊκής καταγωγής που ασπάστηκε το χριστιανισμό και εκδιώχθηκε και για τα δύο πρεσβεύοντας μέχρι το τέλος της ζωής του τις αξίες του ανθρωπισμού και των υψηλών ιδεωδών του ρουμανικού πνεύματος<sup>159</sup>.

Εντός του ίδιου corpus μαρτυριών, ο Alin Muresan μετατοπίζει το κέντρο εστίασης στις αφηγήσεις εκείνων των συγγραφέων που αναφέρονται στο πιο αντιπροσωπευτικό, ως προς τη σωφρονιστική βαναυσότητα, ίδρυμα εγκλεισμού της Κομμουνιστικής Ρουμανίας, το στρατόπεδο-φυλακή του Πιτέστι (Pitești), και ανασύρουν από τη μνήμη τους τις ακραίες τεχνικές κολασμού στις οποίες υποβλήθηκαν κατά την έκτιση της ποινής τους στο συγκεκριμένο στρατόπεδο. Αξιοσημείωτη είναι εδώ η αρχή του καθορισμού των συγγραφέων και των έργων τους που θα συγκροτήσουν εκείνο το λογοτεχνικό πεδίο εντός του οποίου θα επιχειρηθεί η ερευνητική προσέγγιση των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στο στρατόπεδο-φυλακή του Πιτέστι. Ο Muresan ορίζει δύο βασικά κριτήρια για τα έργα που επιλέγει, την οπτική του αυτόπτη μάρτυρα και τη λογοτεχνική αρτιότητα των γραπτών· δευτερευόντως, υπαινίσσεται, επίσης, το διαχωρισμό των αφηγήσεων σε τεκμηριωτικές και μυθιστορηματικές<sup>160</sup>.

Συμπερασματικά, συνεκτιμώντας συνοπτικά τα βασικά σημεία των θέσεων που προηγήθηκαν, καθίσταται άμεσα αντιληπτή η θεωρητική συνύφανση δύο αντιθετικών προσεγγίσεων επί των μαρτυριών των διωκομένων των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης ως προς την ειδολογική τους ταυτοποίηση. Ακριβέστερα,

<sup>158</sup> Το βιβλίο έχει κυκλοφορήσει στα ελληνικά σε μετάφραση Νεκτάριου Κουκοβίνου από τις εκδόσεις Μαΐστρος το 2009.

<sup>159</sup> Pop Doru, “Our suffering as a testimony for future generations”, *Caietele Echinox*, vol. 15, 2008, pp. 115-121.

<sup>160</sup> Muresan Alin, “Expressing the Inexpressible”, *Caietele Echinox*, vol. 15, 2008, pp. 110-114.

τα επιχειρήματα υπέρ της συγκρότησης ενός λογοτεχνικού είδους προβάλλονται εν παραλλήλω με την διαπίστωση ζητημάτων η παραδοχή των οποίων θραύει την ειδολογική τους ομοιότητα.

Πρώτον, όπως ήδη επισημάνθηκε, ο Tolczyk εγγράφει το έργο του Σολζενίτσιν στη συνέχεια της μεγάλης παράδοσης του ρωσικού ρεαλισμού του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Ομοίως, ο Gruenwald αναγνωρίζει την αισθητική και υφολογική αναγωγή των λογοτεχνικών μαρτυριών του γιουγκοσλαβικού στρατοπέδου-φυλακής στην παράδοση της επικής ποίησης των σλαβικών λαών. Κατά ανάλογο τρόπο, ο Visar Zhiti διακρίνει στο έργο του, παράλληλα με τις ευρωπαϊκές επιρροές, τους λογοτεχνικούς σπόρους των συγγραφέων της αλβανικής αναγέννησης και του αλβανικού ρομαντισμού<sup>161</sup>. Συν τοις άλλοις, εντός του αναδυόμενου corpus μαρτυριών, παρατηρείται, όπως επισημάνθηκε από τους περισσότερους μελετητές, η χρήση πολλών ετεροειδών λογοτεχνικών φορμών, από τη λογοτεχνική αυτοβιογραφία στις επιστολές. Αυτές οι ειδολογικές αναγωγές, καθεαυτές, συναρτούν ένα πλαίσιο θεωρητικών παραδοχών που δυσχεραίνουν την ειδολογική τους συγκατάταξη.

Κατά δεύτερον, το πιο μεγάλο εμπόδιο στην οριοθέτηση του είδους της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης είναι το ίδιο το γεωπολιτικό σημαινόμενο του όρου «Ανατολική Ευρώπη». Παρά τον ευρέως αποδεκτό ψυχροπολεμικό διαχωρισμό σε Δυτική και Ανατολική Ευρώπη - διαχωρισμός που εκτόπισε σημασιολογικά τον μέχρι τότε δεσπόζοντα όρο «Κεντρική Ευρώπη»<sup>162</sup>- δεν θα πρέπει να νοηθεί ότι, ταυτόχρονα, υφίσταται μια ισοβαρής πολιτισμική, κοινωνική και γεωπολιτική αναφορά μεταξύ των χωρών που ανήκουν στο ιστορικό αυτό δίπολο<sup>163</sup>. Ο όρος «Δυτική Ευρώπη» ανταποκρίνεται σε

<sup>161</sup> Ο.π., Zhiti, *Υπόγειο πάνθεον*.

<sup>162</sup> Ο Tony Judt ορίζει το περιεχόμενο του όρου «Κεντρική Ευρώπη» ως μία φανταστική κοινότητα κοσμοπολίτικης αβρότητας που οι Ευρωπαίοι την είχαν κάπως λησμονήσει στη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα (βλ. Judt T., *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο - Postwar*, Σταματάκης Ν. – Αστερίου Ε., Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012, σ.2). Βλ. επίσης Πρεβελάκης Γ. Σ., *Τα Βαλκάνια: Πολιτισμοί και Γεωπολιτική*, εκδ. Libro, 2001, σ. 29.

<sup>163</sup> Σε σχέση με το δίπολο «Ανατολή-Δύση», ο Noam Chomsky ισχυρίζεται ότι αυτή η σύγκρουση είναι μάλλον δευτερεύουσα και μένει στο περιθώριο κατά τη διάρκεια των σημαντικών γεγονότων του Ψυχρού Πολέμου: «Προμήθευσε και στις δύο υπερδυνάμεις μεθόδους ελέγχου του πληθυσμού και μπόρεσαν και οι δύο, καθεμιά απ' την πλευρά της, να παρεμβληθούν η μία στα σχέδια της άλλης μέσω της υποστήριξης στόχων επίθεσης και μέσω της πραγματικής επίδρασης που ασκούσε ένα ισχυρό



μεγαλύτερο βαθμό, σε σύγκριση με τον αντίστοιχο όρο «Ανατολική Ευρώπη», στην απόδοση κοινών πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών νοοτροπιών, μιας κοινής κουλτούρας, μεταξύ των πολιτών των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών που στηρίζεται βασικά στην «κατανομή ενός συνόλου αδιαχώριστων πνευματικών, φιλοσοφικών, ηθικών, νομικών και πολιτισμικών αξιών»<sup>164</sup>. Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, συν τοις άλλοις, παραθέτω και το σχόλιο του Tony Judt σχετικά με την μεταπολεμική ανάκαμψη της Ευρώπης. Ο γνωστός ιστορικός αποφαινεται ότι ο όρος «Μεταπολεμική Ευρώπη» προσιδιάζει ειδικότερα στο βαθμό κατανόησης των πικρών διδαγμάτων της πρόσφατης ιστορίας και την φιλειρηνική πορεία προς την δημοκρατική και οικονομικο-κοινωνική πρόοδο και συνεργασία των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, ενώ η Ανατολική Ευρώπη «δεν ταιριάζει σε αυτή την αφήγηση»<sup>165</sup>.

Αντίθετα, στις χώρες που ανήκουν στο Ανατολικό Μπλοκ, παρά τον κοινό συνταγματικό προσανατολισμό τους προς την ιδεολογία του μαρξισμού-λενινισμού, δεν παρατηρείται ο ίδιος βαθμός πολιτισμικής, ενίοτε και πολιτικής γειτνίασης ή, πολύ περισσότερο, αφομοίωσης. Σύμφωνα με την Barbara Jelavich, οι σχέσεις εντός του Ανατολικού Μπλοκ καθορίζονταν περισσότερο από τους πολιτικούς ελιγμούς του εκάστοτε καθεστώτος: «Αν και ο μαρξισμός-λενινισμός πρόσφερε συγκεκριμένες θεωρίες σχετικά με τις συγκρούσεις ανάμεσα στο κομμουνιστικό και το καπιταλιστικό σύστημα, δεν παρείχε σαφή καθοδήγηση για τις σχέσεις μεταξύ των σοσιαλιστικών κρατών».<sup>166</sup> Για την ακρίβεια, όπως το θέτει ο Judt, αν μεταξύ των κρατών-δορυφόρων του σοβιετικού συνασπισμού «υπήρχαν σχέσεις διεθνούς συνεργασίας, επιφανειακά συγκρίσιμες με εκείνες που υπήρχαν μεταξύ κρατών της Δύσης, αυτό οφείλονταν μόνο στο ότι η Μόσχα τους επέβαλλε δια της βίας “αδελφικούς” θεσμούς και ανταλλαγές»<sup>167</sup>.

---

στρατιωτικό δυναμικό», Chomsky Noam, *Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996, σ. 117.

<sup>164</sup> Βλ. Droit Roger-Pol, *Μικρή ιστορία της Δύσης*, Ψυχογιός, Αθήνα 2009, σ. 95.

<sup>165</sup> Ο.π., Judt, σ. 5.

<sup>166</sup> Ο.π., Jelavich B., «Οι Κομμουνιστικές Κυβερνήσεις», στο *Ιστορία των Βαλκανίων*, σ. 541. Βλ. επίσης: 1) Tismaneanu Vladimir, *The Devil in History*, University of California Press 2012, 2) Rakowska-Harmstone Teresa, *Communism in Eastern Europe*, 2nd ed.; Bloomington: Indiana University Press, 1984.

<sup>167</sup> Ο.π., Judt, σ. 5.

Ενδεχομένως, ο πιο καθοριστικός παράγοντας που εμπόδισε τη διαμόρφωση μιας κοινής ανατολικοευρωπαϊκής κουλτούρας, υπήρξε η αυστηρά περιορισμένη μετακίνηση των πολιτών από το ένα σοσιαλιστικό κράτος στο άλλο -και αυτό δεν είναι παρά ένα σύμπτωμα του ολοκληρωτικού τους χαρακτήρα. Ακραία εκδοχή αυτής της απαγόρευσης είναι η Κομμουνιστική Αλβανία της οποίας το καθεστώς τιμωρεί με θανατική ποινή τη μη εγκεκριμένη μετακίνηση των πολιτών στη γειτονική Κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία, με την ίδια ποινή που τιμωρεί και όσους επιχειρούν να περάσουν τα σύνορα της «μοναρχοφασιστικής-ιμπεριαλιστικής»<sup>168</sup> Ελλάδας. Και οι υπόλοιπες χώρες, ωστόσο, στο ζήτημα της μετακίνησης των πολιτών τους, ακόμα και εντός του σοσιαλιστικού τόξου, εφαρμόζουν μια εξαιρετικά ανελαστική πολιτική<sup>169</sup> - το Τείχος του Βερολίνου αποτελεί την πιο συμβολική αναφορά αυτού του παραλογισμού της απαγόρευσης των μετακινήσεων, της μετανάστευσης και των ταξιδιών<sup>170</sup>.

Πιο συγκεκριμένα, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, από τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, βίωσαν την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης όσο οδυνηρά βίωσαν την αθηναϊκή ηγεμονία και οι πόλεις-κράτη της Συμμαχίας της Δήλου. Εκτός από τον πολιτικό και στρατιωτικό επεμβατισμό, καλούνταν να αντιπαρέλθουν και την οικονομική καταβολή ενός είδους φόρου υποτελείας<sup>171</sup>.

Επίσης, αρκετά διαφορετικές ήταν οι επιπτώσεις ή, όπως το θέτουν οι Milza και Berstein, οι «μεταμορφώσεις της αποσταλινοποίησης»<sup>172</sup> στα υπόλοιπα κομμουνιστικά καθεστάτα. Η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Τσεχοσλοβακία έτειναν περισσότερο προς την φιλελευθεροποίηση προσεγγίζοντας το γιουγκοσλαβικό

<sup>168</sup> Μετά την κατάρρευση της Χούντας στην Ελλάδα, στον αλβανικό δημόσιο λόγο, ο χαρακτηρισμός «μοναρχοφασίστες» αντικαταστάθηκε σταδιακά, και όχι εξ' ολοκλήρου, από τον χαρακτηρισμό «ιμπεριαλιστές».

<sup>169</sup> Βλ. Manea Norman, *Περί γελωτοποιών. Ο δικτάτορας και ο καλλιτέχνης*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2003. Βλ. ακόμη Mazower M., *Σκοτεινή Ήπειρος: Ο Ευρωπαϊκός 20<sup>ος</sup> αιώνας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, τ. 2, σ. 91.

<sup>170</sup> Ο.π., Judt, σ. 252.

<sup>171</sup> Η Σοβιετική Ένωση εκμεταλλεύτηκε αφειδώς τους φυσικούς και οικονομικούς πόρους των συμμάχων της. Ειδικότερα, οι βαλκανικές χώρες, ως πιο υποανάπτυκτες, εισήγαγαν με υψηλό κόστος τα σοβιετικά προϊόντα και εξήγαγαν με πολύ χαμηλό κόστος τις πρώτες ύλες στη Σοβιετική Ένωση (βλ. Marer P., "East European Economies: Achievements, Problems, Prospects" στο Harms tone T. – Gyorgy A., *Communism in Eastern Europe*, Bloomington: Indiana U.P. 1979, σ. 248).

<sup>172</sup> Milza Pierre - Serge Berstein, *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*, μτφρ. Κοκολάκης Μ., εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 234.

μοντέλο σοσιαλιστικής ανάπτυξης ενώ, κατά περιόδους, επιχείρησαν ανοίγματα σε χώρες του δυτικοευρωπαϊκού τόξου. Αντίθετα, τα καθεστώτα της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και κυρίως της Αλβανίας έγιναν ακόμη πιο αυταρχικά. Ο ίδιος όμως ο αυταρχισμός τους παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από το ένα καθεστώς στο άλλο. Η Ρουμανία αποκατέστησε τα εκκλησιαστικά της μνημεία ως μέρος της πολιτιστικής της κληρονομιάς την ίδια περίοδο που η Αλβανία τα κατέστρεφε και ανακηρύσσονταν αθεϊστικό κράτος. Η Βουλγαρία παρέμεινε μέχρι το τέλος προσκολλημένη σε όλες τις εκδοχές της σοβιετικής πορείας προς τον κομμουνισμό: σταλινική, χρουστσοφική, μπρεζνιεφική κ.τ.λ. Αντιθέτως, η Αλβανία εφάρμοσε με συνεπή αφοσίωση μόνο το σταλινικό μοντέλο διακυβέρνησης και ως ένα βαθμό το μαοϊκό. Συν τοις άλλοις, βάσει των οικονομικών σχεδιασμών της ΚΟΜΕΚΟΝ<sup>173</sup> προβλέπονταν συγκέντρωση της βιομηχανίας στα πιο αναπτυγμένα κράτη, (Ανατολική Γερμανία, Πολωνία και Τσεχοσλοβακία) ενώ η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Αλβανία θα παρέμεναν αγροτικά, κάτι που θα καθόριζε την κοινωνική και δημογραφική σύνθεση των πληθυσμών τους<sup>174</sup>.

Υπό μια εκ διαμέτρου αντίθετη οπτική, που δεν αγνοεί, ωστόσο, τις παραπάνω διατυπωθείσες επισημάνσεις, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι λογοτεχνικές μαρτυρίες των συγγραφέων που γνώρισαν τις κυρίαρχες μορφές δίωξης των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης δύνανται να συγκροτήσουν ένα κοινό corpus μιας λογοτεχνίας που τις αποδίδονται συγκεκριμένα, ιδιαίτερα, ταυτοποιήσιμα ειδολογικά γνωρίσματα. Θα επιχειρήσω την αναλυτική εξέταση αυτών των ειδολογικών γνωρισμάτων και κριτηρίων ένταξης στο τέλος του κεφαλαίου. Πρώτα, όμως, καθίσταται αναγκαία η διερεύνηση του πιο σημαντικού κριτηρίου ειδολογικής

---

<sup>173</sup> Η ΚΟΜΕΚΟΝ αποτέλεσε μια οικονομική κυρίως συμμαχία που συστάθηκε το 1949, ως σοσιαλιστική απάντηση στο Σχέδιο Μάρσαλ, από τη Σοβιετική Ένωση, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, τη Βουλγαρία, την Ουγγαρία και την Ρουμανία. Αργότερα εντάχθηκε η Αλβανία και η Ανατολική Γερμανία (βλ. Kaser M., *COMECON: Integration Problems of the Planned Economies*, London, Oxford Press).

<sup>174</sup> Επισημαίνω εδώ τις πιο σημαντικές διαφορές. Είναι προφανές ότι οι διαφορές μεταξύ των κομμουνιστικών καθεστώτων είναι ένα αρκετά μεγάλο ερευνητικό πεδίο που καταλαμβάνει περίοπτη θέση στη διεθνή βιβλιογραφία. Τα στοιχεία που χρησιμοποιώ αντλώ κυρίως από: Harmstone T. – Gyorgy A., *Communism in Eastern Europe*, ο.π., Judt T., *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, ο.π., Miranda Vickers, *Οι Αλβανοί*, εκδ. Οδυσσεάς 1995, Mazower M., *Τα Βαλκάνια*, εκδ. Πατάκης, 2013, Πρεβελάκης Γ. Σ., *Τα Βαλκάνια: Πολιτισμοί και Γεωπολιτική*, ο.π., Jelavich B., «Οι Κομμουνιστικές Κυβερνήσεις», ο.π.

συγκρότησης που δεν είναι άλλο από τις εκφάνσεις γεωπολιτικής ομοιογένειας του ίδιου του όρου «Ανατολική Ευρώπη».

«Η Ανατολική Ευρώπη υπήρξε το ατυχές εργαστήριο και των τριών ιδεολογικών πειραμάτων του αιώνα», παρατηρεί στη *Σκοτεινή Ήπειρο* ο Mark Mazower. Το πρώτο, των φιλελεύθερων δημοκρατικών νικητών του 1918 κατέρρευσε στις παραμονές της Μεγάλης Ύφεσης του 1929. Η Νέα Τάξη που επιβλήθηκε με το χιτλερικό ναζισμό κράτησε πολύ λιγότερο διάστημα. Το τρίτο, το σοβιετικό σταλινικό δημιούργημα των «Λαϊκών Δημοκρατιών», προϊόν της μπολσεβικικής Επανάστασης, εκκινεί το 1945, με τη λήξη του πολέμου, και διαρκεί μέχρι τις εξεγέρσεις του 1989, για σχεδόν μισό αιώνα· περίοδος που αποδίδεται ιστορικά με τον όρο «Ψυχρός Πόλεμος»<sup>175</sup>.

Το τρίτο αυτό πείραμα αφορά πρωτίστως την ίδια τη Ρωσία μαζί με τις ευρωπαϊκές ανεξάρτητες χώρες που ενέταξε στη σοβιετική συνομοσπονδία: την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και τις δημοκρατίες της Βαλτικής. Αφορά επίσης τις χώρες των Βαλκανίων, πλην της Ελλάδας, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και την Ανατολική Γερμανία, που για τα επόμενα χρόνια έγιναν «γεωγραφικώς όμορα κράτη-αντίγραφα»<sup>176</sup>. Υιοθετώντας κοινές στρατηγικές οργάνωσης, τα μεταπολεμικά ανατολικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά καθεστώτα ανέβηκαν στην εξουσία με τη βία ως αποτέλεσμα της σοβιετικής στρατιωτικής παρουσίας. Μόνο η Γιουγκοσλαβία του Τίτο διεκδίκησε επιτυχώς, στηριζόμενη στις παρτιζανικές δυνάμεις, την κομμουνιστική διακυβέρνηση των ομοσπονδιών της, ενώ η επικράτηση των αλβανών κομμουνιστών υπήρξε αποτέλεσμα της παρέμβασης των Γιουγκοσλάβων<sup>177</sup>.

Ως προς την κυβερνητική και κομματική οργάνωση, όλα αυτά τα κράτη εφάρμοσαν, στην αρχή, χωρίς τροποποιήσεις ή παραλλαγές τη σοβιετική ντιρεκτίβα:

<sup>175</sup> Ο.π., Mazower Μ., *Σκοτεινή Ήπειρος*, σ. 54. Θα πρέπει, ωστόσο, να συνυπολογιστεί εδώ ότι οι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης παρουσιάζουν μεταξύ τους κοινωνικοπολιτικές και ιστορικές ομοιότητες πριν ακόμα σοβιετοποιηθούν. Καταρχάς, όλοι οι λαοί των Βαλκανίων μοιράζονταν την εμπειρία της μακράιωνης οθωμανικής καταπίεσης αλλά και μεσοπολεμικά, όπως αναφέρει ο Judt, χώρες όπως η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία ή η Ουγγαρία γνώρισαν εξίσου την πολιτική καταπίεση, τη λογοκρισία ακόμα και τη δικτατορία, ο.π., Judt, σ. 193.

<sup>176</sup> Ο.π., Judt, σ. 167.

<sup>177</sup> Ο.π., Jelavich, σ. 518.

«Μολονότι ανέπτυξαν αργότερα κάποιες παραλλαγές, οι κυβερνήσεις και οι κομματικοί θεσμοί παρέμειναν ίδια ψηφίζοντας συντάγματα που βασίζονταν στο σοβιετικό πρότυπο»<sup>178</sup>. Η σοβιετοποίηση των εν λόγω κρατών επισημοποιείται πολιτικά και ιστορικά με τη διάσκεψη της Γιάλτας, το 1945, κατά την οποία αναγνωρίζεται στη Σοβιετική Ένωση το δικαίωμα της εποπτείας των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης<sup>179</sup>. εποπτεία που εκδηλώθηκε μέσω της άσκησης μιας ασφυκτικής πολιτικής ενός ευρύτερου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού, γνωστού ως κομμουνισμού<sup>180</sup>. Συνολικά, τα κομμουνιστικά καθεστάτα, που σταδιακά εξελίχθηκαν σε ελιτίστικους μηχανισμούς συγκεντρωτισμού της εξουσίας, επέβαλλαν στις κοινωνίες τους το δόγμα του μαρξισμού-λενινισμού που τους προσέφερε την «ασφάλεια μιας σταθερής άποψης του κόσμου»<sup>181</sup>. Ωστόσο, αυτός ο αυξανόμενος συγκεντρωτισμός και η κατάληψη της κομματικής εξουσίας από μια ηγετική μειοψηφία που δεν ελέγχονταν πλέον από τις εκλογικές διαδικασίες και τους θεσμούς οδήγησε στην πλήρη καταστολή των ελευθεριών του ατόμου.

Η πρώτη φάση των διεργασιών κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών διαρκεί μέχρι το 1953, έτος θανάτου του Στάλιν, και παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πολιτική και ιδεολογική ομοιογένεια που υπήρξε ποτέ εντός του Ανατολικού Μπλοκ, κάτι που επισφραγίστηκε με τη συγκρότηση της οικονομικής οργάνωσης ΚΟΜΕΚΟΝ (1949) και την υπογραφή του Συμφώνου της Βαρσοβίας, το 1955<sup>182</sup>. Πρόκειται, ωστόσο, για μια περίοδο που σηματοδοτεί ταυτόχρονα τον εκφυλισμό των ευαγγελικών ιδεολογικών αφηγημάτων, που προπαγάνδισαν τα καθεστάτα αυτά, σε στυγνό και εξαιρετικά άκαμπτο ολοκληρωτισμό καθότι, σύμφωνα με το σοβιετικό παράδειγμα, η προσωρινή δικτατορία του προλεταριάτου «μετασχηματίστηκε στη μόνιμη δικτατορία του

---

<sup>178</sup> Ο.π., Jelavich, σ. 520.

<sup>179</sup> Milza Pierre - Serge Berstein, *Ιστορία της Ευρώπης*. Ο.π., σ. 166-169.

<sup>180</sup> Ο.π., Mazower M., *Σκοτεινή Ήπειρος*, σ. 55.

<sup>181</sup> Ο.π., Jelavich, σ. 517.

<sup>182</sup> Το Σύμφωνο της Βαρσοβίας υπογράφηκε το Μάιο του 1955 από τη Σοβιετική Ένωση, την Αλβανία, τη Βουλγαρία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία, την Πολωνία, τη Ρουμανία και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας ως αντίδραση στον επανεξοπλισμό της Δυτικής Γερμανίας και την είσοδό της στο ΝΑΤΟ, δίνοντας, παράλληλα, το δικαίωμα στη Σοβιετική Ένωση να διατηρήσει τα στρατεύματά της στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία. Βλ. Ο.π., Jelavich, σ. 550.

κομμουνιστικού κόμματος η οποία διαπνέονταν από το τρομακτικό σχέδιο της ολικής αναμόρφωσης ενός πολιτισμού»<sup>183</sup>.

Κατά τη φάση αυτή, σε όλα, απαρεγκλίτως, τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί μια αναγκαστική εκβιομηχάνιση, στα πρότυπα της σοβιετικής εκβιομηχάνισης του 1930, την οποία οι κομμουνιστές, σκοπεύοντας να μεταμορφώσουν τελείως την κοινωνία, χρηματοδότησαν με τη σύνθλιψη του αγροτικού τομέα και της κατανάλωσης, πράγμα αδύνατο χωρίς να ασκηθεί κρατική βία<sup>184</sup>. Συνέπειες αυτού του σταλινικά προσανατολισμένου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού υπήρξαν οι εκατοντάδες χιλιάδες νεκροί, οι μαζικοί εκτοπισμοί, οι συλλήψεις και φυλακίσεις εκατομμυρίων πολιτών που οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα-φυλακές καταναγκαστικής εργασίας, θεσμός κολασμού κοινός σε όλα τα κομμουνιστικά κράτη<sup>185</sup>. Σύμφωνα με τον Πολυμέρη Βόγλη, το ίδιο το φαινόμενο των πολιτικών κρατουμένων της Ανατολικής Ευρώπης αποκτά συλλογική διάσταση καθότι στις χώρες αυτές συνδέεται με μια τριπλή διαδικασία η οποία λαμβάνει χώρα την ίδια σύντομη χρονική περίοδο: «η εκκαθάριση των συνεργατών των Ναζί, η εγκαθίδρυση κομμουνιστικών κυβερνήσεων και οι συνέπειες των επαναστατικών κοινωνικών αλλαγών σε χώρες όπου τα κομμουνιστικά κόμματα και η ιδεολογία δεν είχαν μαζική υποστήριξη»<sup>186</sup>.

<sup>183</sup> Haddock Bruce, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης από το 1789 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Φρόσυνος Β., Πατάκης, Αθήνα 2009, σ. 260.

<sup>184</sup> Ο.π., Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος*, σ. 73.

<sup>185</sup> Ο.π., Judt, σ. 192. Επίσης, ο Mazower γράφει σχετικά: «Τα θύματα των λίγων αυτών χρόνων ήταν δεκάδες, αν όχι εκατοντάδες χιλιάδες. Περισσότεροι κομμουνιστές δολοφονήθηκαν στην Ουγγαρία εξαιτίας των εκκαθαρίσεων απ' όσους είχε καταφέρει να σκοτώσει ο Χόρτυ μέσα σε είκοσι πέντε χρόνια. Η μυστική αστυνομία αναρριχήθηκε στην εξουσία (όπως οι πατρώνες της την ίδια περίοδο στη Σοβιετική Ένωση, υπό την ηγεσία του Μπέρια), αλλά και στις δικές της τάξεις βασύλευαν οι υποψίες, οι καταδότες και οι βεντέτες. Παρ' όλα αυτά κατάφερε να συντονίσει την οργάνωση ενός ευρέος δικτύου από στρατόπεδα εργασίας –τουλάχιστον εβδομήντα στη Βουλγαρία, με πιθανόν 100.000 κρατούμενους (κυρίως στη διαβόητη «Μικρή Σιβηρία»). Οι συλληφθέντες ήταν 200.000 στην Ουγγαρία, 136.000 στην Τσεχοσλοβακία, 180.000 στη Ρουμανία, και ο απίστευτος αριθμός των 80.000 στην Αλβανία. Μόνο η Πολωνία, που πλησίαζε στο τέλος του δικού της εμφυλίου πολέμου, γλίτωσε από τέτοιας κλίμακας καταστολή». Βλ. ο.π., Mazower Μ., *Σκοτεινή Ηπειρος*, σ. 72.

<sup>186</sup> Αυτή η διπλή διαδικασία της κατάληψης της εξουσίας και του ταυτόχρονου μετασχηματισμού της κοινωνίας, υποστηρίζει ο Βόγλης, καθιστά την προσπάθεια ενός σαφούς διαχωρισμού ανάμεσα στην πολιτική καταστολή και την κοινωνική πειθάρχηση δύσκολη και μάλλον ατελέσφορη γι αυτό και οι πολιτικές διώξεις ήταν αναγκαίες προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση των ανατολικοευρωπαϊκών

Παράλληλα, η σοβιετοποίηση της Ανατολικής Ευρώπης επέτεινε την καθήλωσή της σε μια «κωματώδη» κατάσταση και σήμανε, ταυτόχρονα, την σταθερή απομάκρυνσή της από τις πολιτικοκοινωνικές δομές των δυτικοευρωπαϊκών χωρών σε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία οι τελευταίες εισέρχονταν σε μια περίοδο μεγάλων αλλαγών και πρωτοφανούς ευημερίας<sup>187</sup>. Οι Δυτικοευρωπαίοι, προσηλωμένοι στη δίνη των δικών τους κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών, με εξαίρεση τη Δυτική Γερμανία, παρέμειναν ως επί το πλείστον αδιάφοροι για την απώλεια του ανατολικού τμήματος<sup>188</sup>. Μόνο οι δυτικές κυβερνήσεις επέδειξαν ένα ιδιοτελές ενδιαφέρον για το ανατολικό ζήτημα, στο μέτρο που τους χρησίμευσε ως ένα ακλόνητο προπαγανδιστικό εργαλείο πλήρους απαξίωσης οποιασδήποτε δυτικής αναφοράς στο σοσιαλισμό. Ο Chomsky υποστηρίζει ότι τα δυτικοευρωπαϊκά καθεστώτα και οι ΗΠΑ, συνδέοντας πλέον το σοσιαλισμό με τη σοβιετική τυραννία, εδραίωναν ευκολότερα στις κοινωνίες τους τον καπιταλιστικό αυταρχισμό<sup>189</sup>.

Από την άλλη πλευρά, η σοβιετοποίηση των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών σηματοδοτεί, ταυτόχρονα, πέραν των οικονομικών και ιδεολογικο-πολιτικών συσχετισμών, και ένα σχετικό βαθμό πολιτισμικής ομογενοποίησης των λαών τους οι οποίοι, μέχρι τότε, παρουσίαζαν μεταξύ τους τεράστια ιστορικά, κοινωνικά, και πολιτισμικά χάσματα που βασιζόνταν στις ετερόκλητες συλλογικές εμπειρίες του παρελθόντος τους: μακρόχρονη οθωμανική καταπίεση, Αυτοκρατορία των Αψβούργων, Πρωσία, σλαβικός μυστικισμός, ρωμαιοκαθολικό και ορθόδοξο δόγμα, ισλαμισμός, βιομηχανικές οικονομικές δομές, οπισθοδρομικός αγροτικός τομέας, κοσμοπολιτισμός, μεσαιωνικός συντηρητισμός κ.τ.λ.

---

κομμουνιστικών καθεστώτων μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα (βλ. Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας: Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2004, σ.σ. 48-49.

<sup>187</sup> Οι ιστορικοί, προκειμένου να θέσουν το ζήτημα του οικονομικού κυρίως χάσματος που επέρχεται μεταξύ του δυτικού και ανατολικού τομέα της Ευρώπης, αναδεικνύουν τον εξής συσχετισμό: «Κατά την περίοδο που το σχέδιο Σχέδιο Μάρσαλ διοχέτευσε προς της Δυτική Ευρώπη περίπου 14 δισ. δολάρια, ο Στάλιν απέσπασε περίπου το ίδιο ποσό από την Ανατολική Ευρώπη με τη μορφή πολεμικών αποζημιώσεων και εξαναγκαστικής παράδοσης προϊόντων και με την επιβολή κατάφωρα ετεροβαρών εμπορικών συναλλαγών». Ο.π., Judt, σ. 195.

<sup>188</sup> Ο.π., Judt, σ. 196.

<sup>189</sup> Ο.π., Chomsky *Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων*, σ. 104-117.

Η εκτεταμένη πολιτικά βιαίως ασκηθείσα «σοβιετοποίηση» των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης ανακόπτεται, προσωρινά μόνο, με το θάνατο του Στάλιν το 1953. Η διαδοχή του Χρουστσόφ στην ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης και η πολιτική της αποσταλινοποίησης, που εγκαινιάζεται στο 20<sup>ο</sup> Συνέδριο (1956), προωθούν, αφενός, μια σειρά μεταρρυθμίσεων στο πνεύμα της πολύπλευρης φιλελευθεροποίησης των κομμουνιστικών κοινωνιών αλλά δεν περιστέλλουν, αφετέρου, στο ελάχιστο τον σοβιετικό επεμβατισμό στα κομμουνιστικά καθεστώτα των χωρών του Ανατολικού Μπλοκ<sup>190</sup>. Η αποσταλινοποίηση, αποκηρύσσοντας την προσωπολατρία και το σταλινικό τρόπο, επιφέρει άμεσες συνέπειες σε όλα τα καθεστώτα των δορυφορικών δημοκρατιών τα οποία γνώρισαν σε μορφή μικρογραφίας, όπως το θέτει ο Francois Furet, τον παραλογισμό του σταλινισμού: «Κάθε ένα, όπως το σοβιετικό, έπρεπε να αναλάβει τις ευθύνες του για την ασκηθείσα τρομοκρατία, να αποκαταστήσει τους νεκρούς και να απελευθερώσει εκείνους που αδίκως έχει φυλακίσει»<sup>191</sup>. Σε αυτό το πολιτικό πνεύμα, υπήρξε μια σχετική αλλαγή πορείας με κατεύθυνση τον τονισμό της «συλλογικής ηγεσίας» που οδήγησε στην αμφισβήτηση -εν μέρει και στην ανατροπή- των ανατολικοευρωπαϊών «μικρών Στάλιν»<sup>192</sup>, πλην του Ενβέρ Χότζα.

Η κρίσιμη αυτή καμπή και η αναγνώριση από τον Χρουστσόφ των «εθνικών δρόμων προς το σοσιαλισμό» δίνουν, αρχικά, στους λαούς την ελπίδα της σύντομης απαλλαγής από την καταπιεστική σοβιετική εκμετάλλευση<sup>193</sup>. Η συντριβή, ωστόσο, της Ουγγρικής Επανάστασης το 1956 από τα σοβιετικά τανκς γρήγορα διαψεύδει τις προσδοκίες. Η κατάσταση εντός του Ανατολικού Μπλοκ επιδεινώνεται ακόμα περισσότερο με το σινοσοβιετικό σχίσμα, την άρνηση των γιουγκοσλάβων του Τίτο να συνυπογράψουν το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, την αποσκίρτηση της Αλβανίας και την επιδίωξη της Ρουμανίας να ασκήσει μια αδέσμευτη εξωτερική πολιτική. Κομβικό ιστορικό σημείο αυτής της δεύτερης φάσης της ανατολικοευρωπαϊκής πορείας προς το σοσιαλισμό, υπήρξε η βίαιη καταστολή της εξέγερσης στην Πράγα το 1968 από τις δυνάμεις του Συμφώνου, πράξη που εγκαινίασε το μπρεζνιεφικό δόγμα της

<sup>190</sup> Ο Mazower αναφέρει πως, αν και ο σταλινισμός παρήκμασε ως ιδεολογία με την κήρυξη της αποσταλινοποίησης, η πολιτική οικονομία του σταλινισμού δεν άλλαξε ιδιαίτερα τα επόμενα χρόνια. Ο.π., Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος*, σ. 184.

<sup>191</sup> Ο.π., Furet, *The passing of an illusion*, σ. 455.

<sup>192</sup> Ο.π., Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος*, σ. 81.

<sup>193</sup> Ο.π., Milza-Berstein, σ. 233.



«περιορισμένης κυριαρχίας» το οποίο δεν ανέχονταν καμιά απόκλιση από το σοβιετικό πρότυπο κομμουνιστικής διακυβέρνησης και επεδίωκε την απόπειρα σοβιετικής επαναχειραγώγησης των λαϊκών δημοκρατιών<sup>194</sup>.

Παρόλα αυτά, η περίοδος από το θάνατο του Στάλιν μέχρι και την Άνοιξη της Πράγας το 1968, διαμορφώνει νέα δεδομένα που επηρεάζουν και διαμορφώνουν καθοριστικά το πεπρωμένο των Ανατολικοευρωπαίων. Υπό την ιστορική οπτική του Judt, ο θάνατος του Στάλιν και η χρουστσοφική αποσταλινοποίηση συνέβαλλαν στην αποθάρρυνση του αυθόρμητου ενθουσιασμού και ακλόνητης πίστης των ανατολικοευρωπαίων διανοουμένων στο κομμουνιστικό δόγμα. Διαμορφώθηκε έτσι ένα εσωτερικό μπλοκ, εντός του Ανατολικού Μπλοκ, που επέβαλε έναν καθοριστικό διαχωρισμό ανάμεσα στον καθεστωτικό μηχανισμό του Κόμματος και την ίδια την κοινωνία· ο Judt χαρακτηρίζει αυτό το διαχωρισμό «κατάσταση ακήρυχτου πολέμου»<sup>195</sup>.

Στην Ανατολική Ευρώπη, η τρίτη φάση ή η «φάση της αποδορυφοροποίησης»<sup>196</sup>, ουσιαστικά, θα επέλθει μετά την καταστολή της Άνοιξης της Πράγας και θα καθοριστεί κυρίως από τις αντιδράσεις των υπόλοιπων καθεστώτων -τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία, τσαουσεσκική Ρουμανία και χοτζική Αλβανία δεν ενστερνίζονται τη σοβιετική πολιτική που ασκήθηκε εν προκειμένω- αλλά, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, θα καθοριστεί από τις συνειδήσεις των ίδιων των λαών. Εμφανίστηκε στο προσκήνιο μια νέα γενιά ανατολικοευρωπαίων η οποία υπήρξε προϊόν της θετικής πλευράς του κοινωνικοοικονομικού κομμουνιστικού μετασχηματισμού που καλλιέργησε, μέσω μιας διαπιστευμένης εντυπωσιακής βελτίωσης του μορφωτικού επιπέδου, το θετικισμό, το ρασιοναλισμό και την

---

<sup>194</sup> Ο.π., Milza-Berstein, σ. 234.

<sup>195</sup> «Στην Ανατολική Ευρώπη, το κομμουνιστικό κόμμα και οι μηχανισμοί του βρίσκονταν σε κατάσταση ακήρυχτου πολέμου με την υπόλοιπη κοινωνία, και η ζωή υπό τα κομμουνιστικά καθεστώτα είχε δημιουργήσει νέες γραμμές αντιπαράθεσης ανάμεσα σε όσους ο κομμουνισμός πρόσφερε κοινωνικά πλεονεκτήματα της μιας ή της άλλης μορφής και εκείνους εις βάρος των οποίων επιύλασσε διακρίσεις, απογοητεύσεις και καταπίεση». Ο.π., Judt, σ. 202. Προς χάριν της συνέπειας στην αντικειμενική παρατήρηση, δε θα ήταν καθόλου ανεδαφικό να σημειωθεί ότι αυτός ο «ακήρυχτος πόλεμος» διεξάγονταν, με διαφορετικές τεχνικές εξουσίας, ακόμα και στο δυτικό κόσμο, όπως το έχει θέσει επανειλημμένα ο Noam Chomsky, ο.π., Chomsky, σ. 117.

<sup>196</sup> Ο.π., Milza-Berstein, σ. 237.

αμφισβήτηση των παραδοσιακών ιεραρχιών του παρελθόντος<sup>197</sup>. Αυτή η νέα γενιά άρχισε να αποδομεί, με μια εντεινόμενη συνειδητή αμφισβήτηση, τα μαρξιστικά-λενινιστικά διδάγματα των άκαμπτων αυταρχικών καθεστώτων τους που η μόνη προοπτική που τους υπόσχονταν ήταν η «μετατροπή της κοινωνίας σε ένα γραφείο και ένα εργοστάσιο»<sup>198</sup>, στάδιο το οποίο, όπως πολύ καλά γνώριζαν και οι ίδιοι από την καθημερινή εντρύφησή τους στη μαρξιστική σκέψη, έπρεπε προ πολλού να είχε υπερκεραστεί.

Μετά την Άνοιξη της Πράγας, κατά την οποία αναδύεται ως πρωταγωνιστής ένας «συλλογικός λαός-πολίτης»<sup>199</sup> που θα διαδραματίσει τον πιο καθοριστικό ρόλο στις εξεγέρσεις του 1989, και κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ύστερα, η κομματική νομενκλατούρα, αν και συνέχιζε να μιλάει εν ονόματι μιας μη υπάρχουσας ακόμη κοινωνίας<sup>200</sup>, είχε αποστασιοποιηθεί σημαντικά από τις ανησυχίες, τις σκέψεις, τις επιθυμίες αυτής της νέας γενιάς που αισθάνονταν ολοένα και πιο ασφυκτική την καταπίεση, την ανελευθερία και τους κάθε είδους περιορισμούς.

Την ίδια ώρα, οι κοινωνίες των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού μαστίζονταν από τις συνέπειες μιας ανεργάτιστης οικονομικής ύφεσης<sup>201</sup> και ο πολυθρύλητος νέος άνθρωπος έμοιαζε με μια απολιθωμένη υπερ-ιδεολογικοποιημένη

---

<sup>197</sup> Σχετικά με την στατιστικά διαπιστευμένη πρόοδο των χωρών της Α. Ευρώπης στον τομέα της παιδείας και της τεχνικής κατάρτισης βλ. αναλυτικά Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος*, ο.π., σ. 87-88.

<sup>198</sup> Balibar Étienne, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, μτφρ. Μανωλόπουλος Ν., Αθήνα: Οδυσσέας, 2009, σ. 246.

<sup>199</sup> Kosík Karel, «Το γεγονός: Η Άνοιξη της Πράγας του 1968» στο *Η κρίση της νεωτερικότητας*, εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2003, σ. 183.

<sup>200</sup> Ο Ούγγρος διωκόμενος φιλόσοφος Ferenc Feher γράφει για αυτή την περίοδο πως «στο βαθμό που η κοινωνία χειραφετούνταν βαθμιαία από την κηδεμονία ενός πανίσχυρου ολοκληρωτικού κράτους, η ιντελιγκέντσια εγκατέλειπε επιδεικτικά το βάθρο του συλλογικού προφήτη και του διαμορφωτή της κοινής γνώμης». Βλ. Feher Ferenc, *Το πνεύμα του 1989 και η αποδόμηση του πολιτικού μονισμού*, μτφρ. Λυκαρδόπουλος Γ., εκδ. Ύψιλον, 2005, σ. 13-14.

<sup>201</sup> Για τις πραγματικές διαστάσεις της «αποτυχίας των κομμουνιστικών οικονομιών» βλ. Judt, «Το τέλος μιας σχέσης», σ. 422-449, ο.π. και Mazower, «Καρχαρίες και δελφίνια: Η κατάρρευση του κομμουνισμού», ο.π., σ. 183-222.

καρικατουρίστικη φιγούρα που συνέρρει καθημερινά στις ατελείωτες ουρές<sup>202</sup> - σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο στο *Δεκάλογο* του Κισλόφσκι- των κρατικών καταναλωτικών συγκροτημάτων για την αγορά αγαθών που ούτως η άλλως σπανίζουν: «Το κομμουνιστικό κοινωνικό σύμβολο, που οι Δυτικοί σχολιαστές θεωρούσαν ότι αποτελούσε τη νομιμοποιητική βάση του καθεστώτος, αν είχε υπάρξει ποτέ, τώρα διαλυόταν»<sup>203</sup>. Σύμφωνα με τον γιουγκοσλάβο αντιφρονούντα Μίλοβαν Τζίλας, οι πραγματιστές μορφωμένοι τεχνοκράτες της γραφειοκρατίας ενδιαφέρονταν πρωτίστως «να χρησιμοποιούν την εξουσία προς όφελός τους και να εξασφαλίζουν την επιβίωση της γραφειοκρατίας» διαμορφώνοντας έτσι μια κατάσταση κατά την οποία η πραγματική ελευθερία ήταν αδιανόητη αλλά «και η επάνοδος στην καταστολή εξαιρετικά απίθανη»<sup>204</sup>. Δεν θα πρέπει ωστόσο να μη συνεκτιμηθεί και η θέση του Chomsky που σημειώνει ότι, κατά την περίοδο αυτή, η πίεση των σοβιετικών στα δορυφορικά κράτη είναι σαφώς υποδεέστερη έναντι των στρατηγικών καταπίεσης και καταστολής που σχεδίαζαν οι ΗΠΑ στα αντίστοιχα δορυφορικά τους κράτη, ιδίως στην Κεντρική και Λατινική Αμερική<sup>205</sup>.

Η Ανατολική Ευρώπη, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και ολόκληρη τη δεκαετία του 1980, αντί για «σοσιαλιστικός παράδεισος» είχε μετατραπεί σε «μία ζώνη οικολογικής καταστροφής με νεκρωμένους ποταμούς και άγονα δάση, λερές πόλεις, ρημαγμένα μνημεία και φιλάσθενους ανθρώπους», μόλυνση που υπομνημάτιζε την αποτυχημένη απόπειρα του κομμουνισμού να υποτάξει τη φύση<sup>206</sup>.

Όλες αυτές οι συνιστώσες, εν συναρτήσει με την οικονομική και κοινωνικοπολιτική κινητικότητα στη Δύση, οδηγούν στην εκδήλωση μιας σειράς γεγονότων που οδηγούν στην πτώση όλων ανεξαιρέτως των κομμουνιστικών καθεστώτων της ευρωπαϊκής ηπείρου. Μετά το 1975, θα εμφανιστεί η «γενιά των αντιφρονούντων» που αμφισβητούν «τόσο τη σοβιετική κηδεμονία όσο και την ασφυκτική γραφειοκρατική ακαμψία του συστήματος»<sup>207</sup>. Ο γάλλος ιστορικός και

<sup>202</sup> Η ουρά που σχηματίζει το πλήθος ανάγεται από τον Κοβίντσκι σε σύμβολο των κοινωνικών σχέσεων επί κομμουνισμού επειδή οργανώνονταν γύρω από τις αρχές της σπανιότητας των αγαθών, της φημολογίας και της ικανοποίησης των ατομικών αγαθών. Βλ. Mazower, ο.π., σ. 93.

<sup>203</sup> Ο.π., Mazower, σ. 186.

<sup>204</sup> Ο.π., Judt, σ. 429.

<sup>205</sup> Ο.π., Chomsky, σ. 104-117.

<sup>206</sup> Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος*, ο.π., σ. 187.

<sup>207</sup> Ο.π., Milza-Berstein, σ. 279

συνδιευθυντής των *Annales Marc Ferro* υπερτονίζει τη σημασία της απήχησης των λογοτεχνικών μαρτυριών των αντιφρονούντων συγγραφέων του Ανατολικού Μπλοκ που μεταφράζονταν πλέον συστηματικά στη Δύση τη δεκαετία του 1970 και συνέβαλλαν στο διάλογο για τις μεταλλάξεις και τη φύση του ολοκληρωτικού φαινομένου: «Απέναντι στον Κραβτσένκο και τον Σολζενίτσιν, τον Ζινόβιεφ, τον Γκινσμπούρ, τον Πλιούτς και τον Μπουκόφσκι, τον Γκριγκορένκο, τον Χάβελ και άλλους διαφωνούντες, η λογοτεχνία των αντιφρονούντων που έφτανε στη δύση κάλυπτε όλους τους τομείς της ζωής, τροφοδοτώντας τη συζήτηση για τον ολοκληρωτισμό και τις φρικαλεότητες που διαιωνίζονταν»<sup>208</sup>.

Ο Tony Judt θεωρεί ότι η συμβατική αφήγηση της τελικής κατάρρευσης του κομμουνισμού ξεκινά με την εκλογή του ανατολικοευρωπαϊού Κάρολ Βοϊτίλα, καρδινάλιου Κρακοβίας, στο αξίωμα του πάπα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με το όνομα Ιωάννης Παύλος Β΄, το 1978<sup>209</sup>. Όταν, ένα χρόνο αργότερα, επιστρέφει περιοδεύων στην Πολωνία, με το κήρυγμά του ενθαρρύνει δημόσια τον πολωνικό λαό να αντισταθεί στον ανατολικό αθεϊσμό. Πάνω σε αυτή τη βάση μπορεί να ερμηνευτεί η υπέρμετρη τόλμη των γενικευμένων εξεγέρσεων των εργατικών συνδικάτων στη βιομηχανική ζώνη του Γκντανσκ το 1980 που είχε ως αποτέλεσμα τη σύλληψη του άγνωστου, μέχρι τότε, Λεχ Βαλέσα και το θρίαμβο του κινήματος της Αλληλεγγύης<sup>210</sup>. Το μήνυμα του Γκντανσκ, υπό την οπτική των Milza-Berstein, επιβεβαίωνε στη σοβιετική εξουσία πως, σε αντίθεση με τις εξεγέρσεις του 1956 και 1968, η απειλή δεν προέρχονταν πλέον από τη ρεβιζιονιστική διάνοηση αλλά από την ίδια την εργατική τάξη, την οποία υποτίθεται ότι ενσάρκωνε το Κόμμα στηρίζοντας τη νομιμότητα της εξουσίας του<sup>211</sup>.

Δεύτερο σημείο ιστορικής αναφοράς σε αυτή την αφήγηση είναι η εκλογή του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στην ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης και η νέα πολιτική πορεία που χαράζει, μετά το 1985, γνωστή ως «περεστρόικα» -πολιτική που προώθησε στο μεγαλύτερο βαθμό την κατάρρευση του σοβιετικού ελέγχου που υπήρξε γρήγορη, απρόσμενη, ειρηνική και σάρωσε όλη την ευρύτερη περιοχή<sup>212</sup>. Το 1989,

<sup>208</sup> Ferro Marc, *Τύφλωση ή γιατί αρνούμαστε να δούμε την πραγματικότητα*, μεταφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Μεταίχμιο, 2016, σ. 350.

<sup>209</sup> Ο.π., Judt, σ. 585.

<sup>210</sup> Ο.π., Judt, σ. 586-587.

<sup>211</sup> Ο.π., Milza-Berstein, σ. 250.

<sup>212</sup> Ο.π., Mazower, σ. 184.

γενικευμένες διαδηλώσεις σε όλες τις κομμουνιστικές χώρες οδήγησαν σε μια απρόσμενα ειρηνική ανατροπή, με εξαίρεση τη Ρουμανία, των υπερ-συντηρητικών καθεστώτων τους. Αναμφισβήτητα, η πιο συμβολική -βαθύτατα ουσιαστική, ταυτόχρονα- στιγμή στην κατάρρευση του ανατολικοευρωπαϊκού κομμουνισμού υπήρξε η πτώση του Τείχους του Βερολίνου, στις 9 Νοέμβριου του 1989, που σήμανε την επανένωση των δύο Γερμανιών και συνακόλουθα την επανένωση των δύο τμημάτων της Γηραιάς Ηπείρου που για χρόνια είχε αρθεί μεταξύ τους ένα χάσμα ασύλληπτα μεγαλύτερο από τη γεωγραφική τους απόσταση.

Επί των τεθέντων ερευνητικών υποθέσεων, οφείλω να προσθέσω το εξής: Θα μπορούσε εδώ να συντεθεί το ζήτημα της οικουμενικότητας της κομμουνιστικής εμπειρίας που καθιστά μη απομονώσιμη την ανατολικοευρωπαϊκή εκδοχή: η Κίνα, η Κούβα, το Βιετνάμ, η Μογγολία, η Βόρεια Κορέα, επί παραδείγματι, μετά το τέλος του Β'Π.Π., προσχώρησαν σταδιακά, αλλά ομότιμα, στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο και συνήψαν επίσημες σχέσεις με την ΚΟΜΕΚΟΝ<sup>213</sup>. Ο μαοϊσμός, ειδικότερα, υπήρξε ένα ρεύμα μεγάλης ιδεολογικής συνάφειας με τα αντίστοιχα ανατολικοευρωπαϊκά, πολύ περισσότερο από ό,τι ο «τροπικός μαρξισμός» του καστρο-γκεβαρισμού<sup>214</sup>. Θεωρώ, ωστόσο, ότι η γεωπολιτική παράμετρος υπήρξε καθοριστική για την αυτονόμηση του ανατολικοευρωπαϊκού ζητήματος στο ρου των ιστορικών εξελίξεων. Όπως ήδη επισημάνθηκε, όλα τα κομμουνιστικά καθεστάτα της Ανατολικής Ευρώπης, ιστορικά, κατέλαβαν, σχεδόν ταυτόχρονα (1945), εν σοβιετική εποπτεία, την εξουσία, κάτι που δε συνέβη με τα υπόλοιπα κομμουνιστικά καθεστάτα της υφελίου. Η κατάρρευση του κομμουνισμού υπήρξε, επίσης, ένα ανατολικοευρωπαϊκό φαινόμενο. Πιο ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της γεωπολιτικής παραμέτρου αποτελεί η περίπτωση της Κομμουνιστικής Αλβανίας. Παρότι αυταρχικότερο, ακραιφνώς σταλινικό και ολοκληρωτικά ανελεύθερο, σε σχέση με το κομμουνιστικό καθεστώς του Ντενγκ Ξιάο-Πινγκ στην Κίνα, το καθεστώς του Ραμίζ Αλία δεν μπόρεσε να αποτρέψει την ειρηνική φοιτητική διαδήλωση στα Τίρανα και την επακόλουθη κατάρρευση του κομμουνισμού στη χώρα, προδήλως συμπαρασυρόμενο από τις προηγηθείσες καθεστωτικές ανατροπές στα γειτονικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Αντίθετα, το κινέζικο καθεστώς κατάνηξε βίαια τη φοιτητική εξεγερμένη λαοθάλασσα στην Πλατεία Τιαν-Ανμέν το 1989.

<sup>213</sup> Ο.π., Jelavich, σ. 547.

<sup>214</sup> Ο.π., Furet, σ. 489.

Συμπερασματικά, παρά τις όποιες εφαρμοσμένες εκδοχές του (σοβιετική, τσεχοσλοβακική, πολωνική, ουγγρική, αλβανική, ρουμανική, γιουγκοσλαβική, βουλγαρική), ο ανατολικοευρωπαϊκός κομμουνισμός, εκτός από «μεγάλος υπονομευτής» του καπιταλισμού<sup>215</sup>, υπήρξε η ιδεολογική αφορμή ενός άκαμπτου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού ο οποίος, όπως καταδείχτηκε από τις χρησιμοποιηθείσες βιβλιογραφικές αναφορές, αποτιμάται, πλέον, ως ένα πείραμα ολοκληρωτισμού που προκάλεσε την ανάδυση μιας τραυματικής μνήμης στις κοινωνίες των πολιτών της Ανατολικής Ευρώπης κατά τον 20<sup>ο</sup> αιώνα. Εν προκειμένω, η μνήμη της εμπειρίας του ανατολικοευρωπαϊκού ολοκληρωτισμού, η οποία διεκδικεί εξίσου με τη μνήμη του Ολοκαυτώματος την άνευ προηγουμένου μοναδικότητά της, είναι ακριβώς εκείνο το θεμελιώδες ειδολογικό γνώρισμα που δικαιολογεί την κατάταξη των μαρτυριών που προέρχονται από τους διωκόμενους των συγκεκριμένων καθεστώτων σε ένα ενιαίο λογοτεχνικό corpus, ανεξάρτητα από τη λογοτεχνική φόρμα εκφοράς τους.

Αναλύθηκε εκτενώς, μέχρι εδώ, το γεωπολιτικό και κοινωνικοοικονομικό σημαινόμενο του όρου «Ανατολική Ευρώπη», η ανάδυση του οποίου αποτελεί την πιο αναγκαία, όχι ωστόσο ικανή από μόνη της, συνθήκη δικαιολόγησης της χρήσης του αντίστοιχου όρου που χρησιμοποιήθηκε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου: «Η λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής στην Ανατολική Ευρώπη». Συνεπώς, όπως θα εξεταστεί ενδελεχώς στο επόμενο κεφάλαιο, η *λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής* δεν αποτελεί παρά υπο-γένος (sub-genre<sup>216</sup>) στη *λογοτεχνία της καταπίεσης* που άσκησαν τα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης σε εκατομμύρια πολίτες.

Μπορεί, επομένως, τα έργα και οι συγγραφείς που φέρουν τη μαρτυρία της ανατολικοευρωπαϊκής καταπίεσης, λόγω της εθνικής τους απομόνωσης και της διαρκούς ανελευθερίας την εποχή του κομμουνισμού, να μην παρουσιάζουν τον ίδιο βαθμό συνάφειας και εσωτερικής επικοινωνίας, με τους αντίστοιχους συγγραφείς της στρατοπεδικής λογοτεχνίας του Ολοκαυτώματος, στους οποίους ο δυτικοευρωπαϊκός φιλελευθερισμός επέτρεπε αυτή την επικοινωνία, δεν πρέπει, όμως, να υποτιμηθεί διόλου η δυνατότητα εγγραφής τους σε ένα κοινό λογοτεχνικό στερέωμα.

<sup>215</sup> Grave digger of capitalism: Ενδεχομένως, η πιο πιστή απόδοση να είναι «νεκροθάφτης του κομμουνισμού», Ο.π., Furet, σ. 493.

<sup>216</sup> Όροι που θα αναπτυχθούν παρακάτω.

Ο Η. Β. Segel επιμένει πως, παρά τις όποιες τυπολογικές δυστοκίες, η ηθική σύγκλιση και η κοινωνία της επιθυμίας να μαρτυρήσουν την αποτρόπαια καταστολή της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την έσχατη υποτίμηση του ατόμου και την τερατώδη σκληρότητα του στρατοπεδικού συστήματος που τους συνέθλιψε παραμένουν κοινοί τόποι στους ανατολικοευρωπαϊούς συγγραφείς: «Αυτά τα κείμενα της φυλακής των ανατολικοευρωπαϊών συγγραφέων αναπαριστούν συλλογικά ένα από τα πιο σημαντικά σώματα της λογοτεχνίας της περιόδου. Τώρα που ο κομμουνισμός έχει αποχωρήσει από τη σκηνή της ιστορίας στην Ανατολική Ευρώπη, αυτή η λογοτεχνία της φυλακής πρέπει να θεωρηθεί ως η ζωντανή μαρτυρία εκείνης της εκπληκτικής δύναμης του ανθρώπινου πνεύματος, της επιθυμίας της επίμονης αντίστασης στις αβυσσαλέες και ακραίες συνθήκες και του οικουμενικού πόθου για ελευθερία»<sup>217</sup>.

Εξάλλου, αυτή η μετακομμουνιστική δυτικοποίηση της Ανατολικής Ευρώπης, που, συν τοις άλλοις, παρέχει τη δυνατότητα της ελεύθερης και απεριόριστης μετακίνησης των πολιτών, συνέδραμε την πραγματοποίηση του μέχρι τότε ανέφικτου διαλόγου μεταξύ των διωκόμενων συγγραφέων από όλες τις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, οι οποίοι σε διάφορα φόρουμ και λογοτεχνικά συνέδρια καλλιεργούν συστηματικά την ειδολογική τους επικοινωνία<sup>218</sup> και μοιράζονται τις άλλοτε απαγορευμένες αναμνήσεις των «κατοίκων της ουτοπίας»<sup>219</sup>. Συμπερασματικά, η λογοτεχνία του γκουλάγκ του εικοστού αιώνα συνιστά μια τέτοια νοοτροπία η οποία, κατά τη χρήση του όρου υπό την οπτική του Foucault, επιτρέπει την εγκαθίδρυση, ανάμεσα στα ταυτόχρονα ή διαδοχικά φαινόμενα μιας δεδομένης εποχής, μιας «κοινότητας νοήματος»<sup>220</sup>.

---

<sup>217</sup> Ο.π., Segel H. B., σ. 9.

<sup>218</sup> Αυτή η μετακομμουνιστικά ανακτηθείσα επικοινωνία μεταξύ των ανατολικοευρωπαϊών συγγραφέων είναι εμφανής σε μεταγενέστερες επανεκδόσεις των έργων τους, όπως είναι η περίπτωση του αλβανού συγγραφέα Visar Zhiti, ιδίως στο έργο του *Η τεθλασμένη άβυσσος*.

<sup>219</sup> Ο.π., Heller, *Homo Sovieticus*, σ. 15.

<sup>220</sup> Foucault M., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, εκδόσεις Εξάντας, 1987, σ. 36.